

ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΓΕΩΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΑΣΗΜΙΝΑ ΑΝΤΩΝΑΡΑΚΟΥ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ: ΑΜ 1114201400153 ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΑΙΡΑΚΤΑΡΗ

ΑΜ 1114201400144 ΣΠΗΛΙΩΤΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	2
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	4
ABSTRACT	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	8
1.1 Ορισμός της προβληματικής της περιβαλλοντικής ηθικής	8
1.2 Αφόρμηση	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	12
ΗΘΙΚΗ – ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ - ΟΡΙΣΜΟΙ	12
2.1 Ορισμός της Ηθικής	12
2.2 Σύνοψη των κύριων θεωριών της ηθικής	13
2.3 Ορισμός της Περιβαλλοντικής Ηθικής	14
2.4 Από τον ανθρωποκεντρισμό στον οικοκεντρισμό	16
2.5 Ηθική απέναντι στα ζώα	23
2.6 Τοθεμελιώδεςκριτήριο: αίσθηση	26
2.7 Ηθική απέναντι στη φύση	27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	29
ΠΕΡΙΒΑΛΟΝΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	29
3.1 Τι είναι η Περιβαλλοντική εκπαίδευση	29
3.2 Η γέννηση της Περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και η καθιέρωση της ως διεθνούς στόχου	31
3.3 Οι στόχοι της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης	36
3.4 Οι συνιστώσες της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης κατά τον Sauvé	37
3.5 Οι διαφορές της ΠΕ με τη Εκπαίδευση για την Αειφόρο ανάπτυξη (ΕΑΑ)	40
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	42
ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ	42
4.1 Ενσωμάτωση της Περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στο ελληνικό σχολικό σύστημα	42
4.2 Περιβαλλοντική εκπαίδευση στο σχολικό περιβάλλον	43
4.3 Το ηθικό δίλημμα της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης	50
4.4 Το δίλημμα του τρένου και το δίλημμα του φυλακισμένου	52
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	56
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	56
5.1 Τι προσφέρει η περιβαλλοντική εκπαίδευση στους μαθητές	56

5.2	Τα δικαιώματα των μελλοντικών γενιών	56
5.3	Επιβολή του δικαιώματος των μελλοντικών γενεών από τα κράτη	58
5.4	Το δικαίωμα των μελλοντικών γενιών και η ιδέα της ανάπτυξης	59
5.5	Η κοινωνική και οικονομική πτυχή των μελλοντικών γενεών	60
	ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	63
	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	63
6.1	Η αειφορία του μέλλοντος	63
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	67

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Είναι φανερό ότι τα «σύγχρονα» μοντέλα ανάπτυξης, που βασίστηκαν στην υπέρμετρη εκμετάλλευση των πόρων δημιούργησαν τρομακτικά αδιέξοδα, εξαφάνισαν οριστικά μορφές ζωής από τον πλανήτη και απειλούν, στο ορατό μέλλον, την ίδια την επιβίωση των ανθρώπων πάνω στη Γη.

Το φυσικό περιβάλλον υποβαθμίστηκε από ανθρωπογενείς δραστηριότητες όπως η οικιστική επέκταση, η απόρριψη αποβλήτων, ή η προώθηση μη αιμοφορικών επενδύσεων. Είναι αναμφισβήτητο ότι η φύση είναι πολύτιμη για τους ανθρώπους, αλλά δεν είναι σαφές αν η ίδια η φύση έχει ηθική αξία, η οποία την καθιστά και αξία προστασίας.

Την ίδια στιγμή, η ερμηνεία των βασικών ηθικών αξιών όπως η ελευθερία, η ισότητα και η αλληλεγγύη θα πρέπει να υπόκεινται σε τακτική επαναδιαπραγμάτευση σε διαπροσωπικό, διαπολιτισμικό και διεθνές επίπεδο. Διότι οι πολιτισμένες κοινωνίες αποτελούνται από ένα σύστημα αξιών και σεβασμό προς όλα τα δημιουργήματα. Γιατί πραγματικά αυτό που σήμερα προκαλούμε στη φύση, μειώνει σοβαρά τις πιθανότητες των μελλοντικών γενεών να ζήσουν μια καλύτερη ζωή. Αν ο ηθικός σεβασμός είναι σεβασμός προς τη δυνατότητα για μια καλύτερη ζωή για όλους τους άλλους, αυτός θα πρέπει να διατηρεί την ίδια δυνατότητα και για τις μελλοντικές γενιές.

Η επαναδιαπραγμάτευση κάποιων ηθικών αξιών μπορεί να επιτευχθεί με την περιβαλλοντική ηθική, σε κάθε εκπαιδευτική δράση. Η περιβαλλοντική ηθική στην εκπαίδευση είναι μια διαλογική διαδικασία, η οποία αναλαμβάνει να προβληματίσει, και να ευαισθητοποιήσει τον εκπαιδευόμενο σε όλα τα θεμελιώδη διλήμματα. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, η περιβαλλοντική ηθική στην εκπαίδευση είναι μια εγκάρσια διάσταση, διότι πρέπει να υπάρχει σε συνεχή μορφή και να λαμβάνει υπόψη την πολυδιάσταση του ανθρώπου και την πολυπλοκότητα της σχέσης του με το σύμπαν.

ABSTRACT

It is clear that "modern" models of development, based on the over-exploitation of resources, have created frightening deadlocks, permanently wiped out life forms from the planet and threaten, in the foreseeable future, the very survival of humans on Earth.

The natural environment has been degraded by anthropogenic activities such as housing expansion, waste disposal, or the promotion of unsustainable investments. It is undeniable that nature is valuable to humans, but it is not clear whether nature itself has a moral value, which makes it worthy of protection.

At the same time, the interpretation of core moral values such as freedom, equality and solidarity should be subject to regular renegotiation at interpersonal, intercultural and international levels. Because civilized societies consist of a system of values and respect for all creations. Because really what we cause in nature today, seriously reduces the chances of future generations to live a better life. If moral respect is respect for the possibility of a better life for all others, it should be the same for future generations.

The renegotiation of some ethical values can be achieved with environmental ethics, in any educational action. Environmental ethics in education is an interactive process, which undertakes to problematize, and to sensitize the learner to all the fundamental dilemmas. In this approach, environmental ethics in education is a transverse dimension, because it must exist in a continuous form and take into account the multidimensionality of man and the complexity of his relationship with the universe.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η περιβαλλοντική ηθική προτείνει ακριβώς να τεθεί ένα τέρμα στον ανθρωποκεντρισμό των αξιών ο οποίος ανθρωποκεντρισμός κατηγορείται ότι είναι η προέλευση των περιβαλλοντικών προβλημάτων που συναντάμε σήμερα. Αυτομάτως αυτό καταρχάς υποδηλώνει ότι σπάει με αυτήν την αναπαράσταση του ανθρώπου η ιεραρχία της τελειότητας και εντοπίζεται η νέα θέση του μέσα στο σύνολο της φύσης. Ο άνθρωπος δεν είναι ο περιποιημένος απόγονος της δημιουργίας, αλλά όπως το θέτει ο Aldo Leopold, «ένας ταξιδιώτη σύντροφος των άλλων ειδών στην οδύσσεια της εξέλιξης» (Leopold, 2000). Η θεωρία της καταγωγής με την τροποποίηση της εικόνας του φυλογενετικού δέντρου έρχονται την κατάλληλη στιγμή, να αντικαταστήσουν την ιδέα της ιεραρχίας ή της κλίμακας των όντων στην προοπτική μιας σύλληψης των σχέσεων του ανθρώπου με τη φύση.

Κατά συνέπεια, το έργο της περιβαλλοντικής ηθικής έναντι του μη ανθρώπινου όντος πρόκειται για μια διαδικασία ιδιαίτερα ανατρεπτική, απλώς και μόνο επειδή αμφισβητεί την κυρίαρχη για αιώνες άποψη, ότι τα καθήκοντά μας έχουν νόημα μόνο όταν ασκούνται προς τους ανθρώπους. Προσπαθεί να οργανώσει τους ηθικούς κανόνες με τέτοιο τρόπο ώστε να συμπεριληφθούν στην ηθική κοινότητα και τα άλλα όντα πλην των ανθρώπων.

Αυτόματα δεν ενδιαφέρει μόνο η ανθρώπινη ευημερία, αλλά η ευημερία του συστήματος όλων των όντων, δεδομένου ότι αποδίδεται αξία, εγγενής αξία σε όλα τα όντα και όχι μόνο στα ανθρώπινα όντα. Με την περιβαλλοντική ηθική λοιπόν, προωθείται μια ισορροπημένη ή βιώσιμη χρήση των φυσικών πόρων για την εγγύηση της ευημερίας της ανθρωπότητας αλλά και όλης της πλάσης. Επιπλέον η περιβαλλοντική ηθική μπορεί να θεωρηθεί ως ο διεκδικητής της ηθικής εκτίμησης του μη ανθρώπινου περιβάλλοντος για τον ίδιο του τον εαυτό. Η φύση ως τόπος εγγενών αξιών, επιβάλλει και ορισμένο αριθμό ηθικών υποχρεώσεων.

Στο **πρώτο κεφάλαιο**, παρουσιάζεται η προβληματική της περιβαλλοντικής ηθικής και ποιο κενό έρχεται να καλύψει στην εκπαίδευση. Στο πλαίσιο αυτό, αναλύονται οι νέες αξίες οι οποίες πρόκειται να καλλιεργηθούν στους εκπαιδευόμενους οι οποίες θα διαμορφώσουν τις σχέσεις και το ρόλο των ανθρώπων προς το περιβάλλον. Εκτός αυτού, προβάλλεται η ιδεολογική σημασία που δίνει σε κάθε εκπαιδευτικό σύστημα

και ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνονται αξίες, στάσεις και αντιλήψεις από την πλευρά των μαθητών/τριών.

Στο **δεύτερο κεφάλαιο**, παρουσιάζονται οι ορισμοί της ηθικής και της περιβαλλοντικής ηθικής καθώς και οι διάφορες θεωρίες μέσα από τις οποίες εξελίχθηκε η σημερινή θεώρηση της περιβαλλοντικής ηθικής.

Στο **τρίτο** κεφάλαιο αναλύεται η περιβαλλοντική εκπαίδευση, τα διλήμματα τα οποία καλείται να αντιμετωπίσει και παρουσιάζονται διλήμματα από τη θεωρία των παιγνίων στα οποία προσομοιάζουν τα σύγχρονα διλήμματα που αντιμετωπίζει ο άνθρωπος στη σχέση του με τη φύση.

Στο **τέταρτο** κεφάλαιο επιχειρείται η σύνδεση της θεωρίας με την πράξη και αναζητάται ο βαθμός που μπορεί να επηρεάσει η περιβαλλοντική ηθική τις αποφάσεις του ανθρώπου σε καθημερινά διλήμματα που καλείται να αντιμετωπίσει σε σχέση με τα υπόλοιπα δημιουργήματα.

Στο **πέμπτο κεφάλαιο** αναζητούνται οι προοπτικές της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης κάτω από το πρίσμα της περιβαλλοντικής ηθικής και αν αυτές μπορούν να επηρεάσουν τον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς των νέων γενιών.

Στο **έκτο** κεφάλαιο διατυπώνονται τα συμπεράσματα και οι προτάσεις για το πώς μπορεί να επηρεάσει θετικά η περιβαλλοντική ηθική την εκπαίδευση και να συμβάλλει στην ευαισθητοποίηση των μελλοντικών γενεών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

1.1 Ορισμός της προβληματικής της περιβαλλοντικής ηθικής

Λαμβάνοντας υπόψη την πολυδιάσταση του ανθρώπου σημαίνει ότι η περιβαλλοντική ηθική στην εκπαιδευτική δράση δεν στοχεύει μόνο στην ορθολογική και γνωστική ανάπτυξη των ανθρώπων, αλλά και στη συναισθηματική, κοινωνική, ηθική, πνευματική, και αισθητική ανάπτυξή τους

Αυτό σημαίνει ότι ο ηθικός προβληματισμός και η αποσαφήνιση των αξιών και των δεοντολογικών κωδίκων για το περιβάλλον πρέπει να προκύπτουν σε όλες τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες (έργα, συζητήσεις, εμπειρίες κ.λπ.) που σχετίζονται με τη διδασκαλία και τη μάθηση.

Η πολυδιάσταση του ανθρώπου μας οδηγεί να εξετάσουμε την πολυπλοκότητα των σχέσεων που μπορούν να δημιουργηθούν μεταξύ του ανθρώπου και του φυσικού του περιβάλλοντος. Πράγματι, οι σχέσεις μας με βιοφυσικά φαινόμενα δεν είναι μόνο λογικού τύπου ή συναισθηματικού τύπου. Αντιθέτως, είναι ένα μείγμα ή ένας ιστός σχέσεων. Για παράδειγμα, ένα λουλούδι είναι όμορφο (αισθητική σχέση), μας κάνει να θυμόμαστε μια στιγμή από το παρελθόν (συναισθηματική σχέση), αλλά μπορούμε επίσης να περιγράψουμε αυτά τα ανατομικά στοιχεία και τις λειτουργίες του (ορθολογική σχέση). Η ανθρώπινη γνώση είναι περίπλοκη, διότι περιλαμβάνει πολλούς τύπους σχέσεων ταυτόχρονα.

Η εκπαιδευτική στρατηγική κατ'εξοχήν μιας τέτοιας προσέγγισης είναι ο διάλογος που οδηγεί σε προβληματισμό, αποσαφήνιση, έκφραση και συζήτηση των ιδεών μας, των εικόνων, των μύθων και των φόβων μας. Όμως αυτή η διαλογική δράση δεν περιορίζεται μόνο στην προφορική γλώσσα, αλλά περιλαμβάνει επίσης σωματικά, ποιητικά ή ψυχικά ερεθίσματα. Ίσως ο καλύτερος τρόπος για να εκφραστεί ένα συναίσθημα (ή γνώση) δεν είναι με λόγια, αλλά με εικόνες ή μουσικές νότες. Οι καλλιτέχνες είναι ίσως οι πιο κοντινοί σε αυτού του είδους την έκφραση.

Για παράδειγμα σε μια συζήτηση για το κύτταρο, και συζητώντας για γενετικές μελέτες ή για τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς και την κλωνοποίηση του ανθρώπου και συναφή θέματα της επιστήμης θα πρέπει ο καθηγητής να βοηθήσει τους μαθητές να διευκρινίσουν τις αξίες και τη θέση τους για το αν είναι υπέρ της παραγωγής διαγονιδιακών τροφίμων ή αν είναι αντίθετοι. Ποιες πρέπει να είναι οι

εκτιμήσεις μας σε σχέση με άλλα ζωντανά (μη ανθρώπινα) όντα που επηρεάζονται από αυτούς τους τροποποιημένους οργανισμούς και ποιες είναι οι αξίες μας σε αυτό το ζήτημα.

Επίσης μια άλλη συζήτηση που μπορεί να απασχολήσει είναι σχετικά με τον τόπο όπου θα κατατεθούν τα τελικά προϊόντα ή τα απόβλητα μιας πειραματικής δραστηριότητας και τις επιπτώσεις της επιστημονικής ερευνητικής δραστηριότητας στο περιβάλλον. Πού πηγαίνουν τα τελικά προϊόντα ερευνητικών εργαστηρίων βακτηριολογίας, χημείας, πυρηνικής ενέργειας κ.λπ. Αποθηκεύονται ή καταστρέφονται με ασφαλή τρόπο; Ασφαλή για ποιον; Μόνο για ανθρώπους; Τι γίνεται με υπόλοιπα ζωντανά όντα;

Αυτό το παράδειγμα δείχνει ότι ηπεριβαλλοντική ηθική στην εκπαιδευτική δραστηριότητα οδηγεί σε έναν κρίσιμο και ηθικό προβληματισμό σχετικά με τη σχέση μας με το περιβάλλον.

Στις σημερινές ιδιαίτερα τεχνικές κοινωνίες, η περιβαλλοντική ηθική στην εκπαίδευση φαντάζει απολύτως απαραίτητη. Η εκπαίδευση δεν στοχεύει μόνο στην κατάρτιση επιστημονικών γνώσεων και δεξιοτήτων, στοχεύει και στην καλλιέργεια στάσεων, αξιών και συμπεριφορών. Αποτελεί μια σοβαρή πρόκληση, όχι μόνο για την ηθική αλλά και για την πολιτική και οικονομική στάση των ανθρώπων προς το φυσικό τους περιβάλλον. Η ηθική απέναντι στη φύση δεν είναι ούτε ανθρωποκεντρική, δεν είναι ούτε φυσικοκεντρική αλλά είναι ολιστική και περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία της φύσης. (Eser και Potthast 1999, Krebs 1999).

Εχει επίσης το ρόλο να αναπτύξει στους ανθρώπους μια κριτική (και αυτο-κριτική) αίσθηση και να οδηγήσει τα άτομα να συνειδητοποιήσουν τη συμμετοχή τους (εθελοντική ή μη) σε μια διαδικασία επιταχυνόμενης υποβάθμισης των συστημάτων της περιβαλλοντικής ισορροπίας.

Η περιβαλλοντική ηθική στην εκπαίδευση προωθεί την ανάπτυξη κρίσιμων, στοχαστικών και ηθικών πολιτών σε ένα κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο. Πολίτες οι οποίοι θέτουν υπό συστηματική εξέταση τις αξίες που ρυθμίζουν τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό του περιβάλλον, με στόχο τον περιορισμό των μη επιτρεπόμενων ενεργειών οι οποίες θέτουν σε κίνδυνο τη φύση. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί ότι ο κανονισμός που πρέπει να τεθεί σε εφαρμογή στη σχέση με τη φύση δεν είναι πρωτίστως ένας νομικός κανονισμός, αλλά ένας ηθικός κανονισμός

που καθορίζει τους όρους υπό τους οποίους είναι επιτρεπτό να συμπεριφέρεται το σύνολο των ανθρώπων προς τη φύση. Όντα και οντότητες από την πιο «ακατέργαστη» μορφή μέχρι την πιο σύνθετη μορφή που συνθέτει το φυσικό μας περιβάλλον, πρέπει να γνωρίζουν τα καθήκοντά τους.

1.2 Αφόρμηση

Ο κόσμος σήμερα εξακολουθεί να είναι απόλυτα ανθρωποκεντρικός, με τον άνθρωπο κυρίαρχο και παντελή ανικανότητα να βάλει φρένο στις δραστηριότητες του οι οποίες επιφέρουν και την κατάρρευση της ανθρώπινης ύπαρξης.

Ενα ενδιαφέρον άρθρο του Economist αναφερόταν στο εξής πρόβλημα: Σμήνη μεδουσών έφραξαν τις σωλήνες ενός σουηδικού πυρηνικού σταθμού στις ακτές της Βαλτικής Θάλασσας, αναγκάζοντας το εργοστάσιο σε προσωρινό κλείσιμο. Και η προτεινόμενη λύση? Η προτεινόμενη λύση ήταν η εφεύρεση ενός ρομπότ δολοφόνου που μετέτρεπε τις μέδουσες σε πολτοποιημένη μάζα. Άλλος ένας θρίαμβος της ανθρώπινης προόδου ήταν ότι η συγκεκριμένη συσκευή μπορούσε να εξολοθρεύσει 900 χιλιόμετρα μεδουσών την ώρα.

Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί ότι η πληθυσμιακή έξαρση των μεδουσών στις θάλασσες συνδέεται περισσότερο με τις διακυμάνσεις της θερμοκρασίας και με περιβαλλοντικούς παράγοντες που επηρεάζονται από την ταχεία κλιματική αλλαγή.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η παρέμβαση στη φύση αποτελεί πάντα ένα πείραμα που οδηγεί συχνά σε αμετάκλητες συνέπειες παρά τις αρχικές, «ίσως» καλές προθέσεις μας. Συνέπειες τις οποίες –όπως στο παράδειγμα μας- αντιμετωπίζουμε επινοώντας λύσεις που δεν εστιάζουν στη ρίζα των συμπτωμάτων και του προβλήματος.

Αυτός είναι ο πολύ ενοχλητικός, ανεξέλεγκτος και ασυγκράτητος πολιτισμός μας, χωρίς κανένα περιορισμό. Μορφοποιεί τον περιβάλλοντα χώρο και τον εκμεταλλεύεται σαν να είναι μη-πεπερασμένος.

Στο σημείο αυτό λοιπόν έρχεται η περιβαλλοντική ηθική και η εν γένει εκπαίδευση να αποκαταστήσει την αξία της φύσης και των οικοσυστημικών υπηρεσιών, με τις ζωτικές τους λειτουργίες και τα αγαθά, που παρέχουν στον άνθρωπο και στο οικοσύστημα, αποτελώντας τον κύριο βιοτικό παράγοντα στο λεγόμενο κύκλο της ζωής.

Η επικρατούσα ηθική σκέψη και ηθική ως προς τη φύση αντιμετωπίζει δριμύα κριτική και επεκτείνεται στη σφαίρα του ηθικού προβληματισμού διότι η φύση, αποδυναμώνεται με τα ανθρώπινα δικαιώματα, να την ανταγωνίζονται.

Η περιβαλλοντική εκπαίδευση και γενικά η εκπαίδευση έρχεται να επανατοποθετήσει τις σχέσεις και τις αξίες της κοινωνίας μας και να μας κάνει να συνειδητοποιήσουμε ότι η γη είναι μια κοινότητα μοναδικών και εκλεκτών αλληλοεξαρτώμενων οργανισμών, τοπίων και ιδεολογιών. Θα έπρεπε να κατοικείται με σεβασμό σε ολόκληρο το φυσικό κόσμο και στις άφθονες διαφορετικές μορφές ζωής.

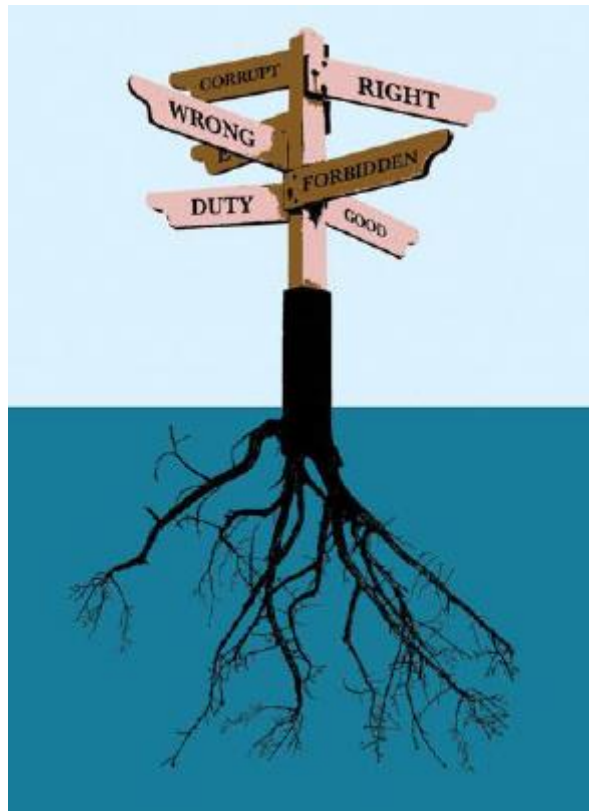
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΗΘΙΚΗ – ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ - ΟΡΙΣΜΟΙ

2.1 Ορισμός της Ηθικής

Η ηθική είναι κλάδος της φιλοσοφίας και καθορίζει «τι είναι καλό» ορίζοντας κατευθυντήριες γραμμές στην ανθρώπινη δραστηριότητα και στο τι πρέπει κάθε φορά να πράττει ο άνθρωπος. Αρα με την ηθική προσδιορίζονται βασικά κριτήρια που διέπουν τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των σχέσεων των ανθρώπων. Ωστόσο υπάρχουν πολλές ανταγωνιστικές θεωρίες για την ηθική και πολλές αντιλήψεις για τον ηθικό βίο. Μία διατύπωση του Σωκράτη που περιεκτικά ορίζει τι είναι ηθικό χωρίς να αντιτίθεται στις υπόλοιπες διαφορετικές θεωρίες γύρω από την ηθική είναι «να καταλάβουμε πώς πρέπει να ζούμε και γιατί, ώστε να είμαστε ευτυχισμένοι».

Η ηθική φιλοσοφία μελετά το πώς πρέπει να ζούμε και ποιους κανόνες πρέπει να εφαρμόζουμε έως προς τη συμπεριφορά μας απέναντι στους άλλους **ανθρώπους**.

Εικόνα 1 Το τι πρέπει να πράξει κάθε φορά το άτομο μοιάζει με σταυροδρόμι

Η ηθική τελικά είναι η προσπάθεια να συντονίσουμε τη διαγωγή μας με το ορθό και να δώσουμε βαρύτητα στα συμφέροντα του κάθε όντος που επηρεάζεται από τη

συμπεριφορά μας ή τις πράξεις μας. Ο άνθρωπος που δρα ηθικά και ευσυνείδητα, μεριμνά αμερόληπτα για τα συμφέροντα όλων όσων επηρεάζονται από τις πράξεις του.

2.2 Σύνοψη των κύριων θεωριών της ηθικής

Από τον 6^οπ.χ. ως τον 20^ομ.χ. αιώνα η φιλοσοφία θεωρείται πρωτογενής η οποία προσπαθεί να εξηγήσει.

- **Πρωτογενής Ηθική**, Εξηγεί τι είναι **καλό**

Τι **πρέπει** να πράττει κανείς ώστε η συμπεριφορά του να είναι ηθικά σωστή

Επειτα η αναλυτική φιλοσοφία αποσκοπεί στην ανάλυση και θεωρείται δευτερογενής.

- **Δευτερογενής Ηθική**, Αναλύει

Αναλύει τις έννοιες «είναι καλό» και «πρέπει»

Η αναλυτική ή δευτερογενής φιλοσοφία αποσκοπεί στην ανάλυση νοημάτων για να αρθούν τα προλήματα της πρωτογενούς φιλοσοφίας.

Η **Γνωστική Θεωρία** με εκπρόσωπο το Σωκράτη, η οποία διατυπώνει ότι η γνώση ρυθμίζει τις πράξεις μας. Αρα αυτό που πρέπει να κάνουμε το υπαγορεύει η γνώση μας

Ο **Ηδονισμός** με εκπρόσωπο τον Επίκουρο, κατά τον οποίο κριτήριο για να επιτελεστεί από κάποιο άτομο μια πράξη, είναι η ηδονή που θα κερδίσει από την πράξη, αντίστοιχα ο πόνος είναι αιτία για να την αποφύγει.

Η **Αρετολογική Θεωρία** με εκπρόσωπο τον Αριστοτέλη, για τον οποίο ευτυχισμένος είναι ο ενάρετος άνθρωπος. Οι αρετές είναι στοιχεία του χαρακτήρα, τις οποίες αποκτούμε μετά από άσκηση, δεν είναι δηλαδή έμφυτες.

Η **Δεοντολογική Θεωρία** με εκπρόσωπο τον Καντ, ο οποίος πρεσβεύει ότι πρέπει να πράττουμε με βάση το καθήκον μας. Το καθήκον είναι να ενεργούμε με καθαρή βούληση η οποία απομακρύνεται από ψυχολογικές εξαρτήσεις.

Ο **Ωφελιμισμός** με εκπροσώπους τους Bentham&Mill, ο οποίος πρεσβεύει ότι επιλέγουμε τις πράξεις μας με βάση την εξασφάλιση μεγαλύτερης ευτυχίας ή ευδαιμονίας σε όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους. Σύμφωνα με την αρχή της ωφέλειας αντικείμενο της ηθικής είναι να γίνεται ο κόσμος περισσότερο

ευτυχισμένος. Όταν προάγεται η ευτυχία, το άτομο είναι απέναντι στη δυστυχία. Ο ωφελιμισμός είναι μια ριζοσπαστική θεωρία και οφείλεται στο γεγονός ότι αποκλείει κάθε αναφορά στο θεό και ότι σκοπός της ηθικής είναι η ευτυχία των ανθρώπων. Ο Mill μάλιστα υποστηρίζει ότι ο μόνος λόγος για να ασκηθεί νόμιμα εξουσία σε κάποιον παρά τη θέληση του είναι η αποτροπή της βλάβης των άλλων.

Η Ενορατική Θεωρία με εκπρόσωπο τον Moore, ο οποίος υποστηρίζει ότι το καλό είναι κάτι που δεν μπορούμε να αναλύσουμε, μπορούμε μόνο να αντιληφθούμε άμεσα. Μπορούμε να το αισθανθούμε με τη διαίσθηση είτε με την ενόραση.

Η Συναισθηματική Θεωρία με εκπρόσωπο τον Wittgenstein, για την οποία η ηθική αξία ή απαξία εξαρτάται από το συναίσθημα που προκαλεί το νόημα κάθε φράσης.

Η θεωρία της Επιταγής με εκπρόσωπο τον Hare, η ηθική εκφράζει προσταγές ή επιταγές και όταν κάποιος υιοθετεί μια ηθική φράση, είναι υποχρεωμένος να τηρεί την επιταγή που περιέχει.

2.3 Ορισμός της Περιβαλλοντικής Ηθικής

Η περιβαλλοντική ηθική προσπαθεί να οργανώσει τους ηθικούς κανόνες με τρόπο, ώστε να συμπεριληφθούν στην ηθική κοινότητα και τα άλλα όντα, πλην των ανθρώπων. Μελετά την ηθική αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το περιβάλλον. Είναι μια θεωρία αρκετά ανατρεπτική διότι έρχεται σε αντίθεση με την κυρίαρχη άποψη ότι τα καθήκοντα μας έχουν νόημα μόνο στην περίπτωση που απευθύνονται προς τους ανθρώπους. Η ηθική του περιβάλλοντος μας φέρνει αντιμέτωπους με νέες προβληματικές όπως:

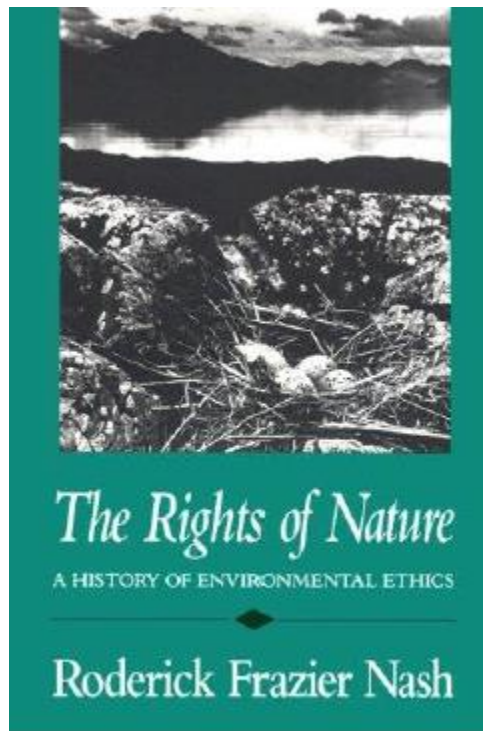
- Είναι σωστό οι δραστηριότητες μας να προκαλούν το θάνατο κάποιων ζώων;
- Είναι πρέπον να θυσιάσουμε είδη πανίδας και χλωρίδας για να δημιουργήσουμε θέσεις εργασίας;
- Μπορούμε να ρυπάνουμε ένα ποταμό για να έχουμε βιομηχανική ανάπτυξη;

Ανάλογα με τις απαντήσεις οικοδομείται ένα μοντέλο ηθικών κανόνων και συγκροτούνται ηθικές απόψεις για το περιβάλλον.

Οι απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα συνθέτουν τους ηθικούς κανόνες απέναντι στο περιβάλλον. Το πεδίο της περιβαλλοντικής ηθικής έχει τέσσερις κεντρικούς εννοιολογικούς δυϊσμούς

1. Ανθρωποκεντρισμός – μη Ανθρωποκεντρισμός

2. Εγγενής αξία – εργαλειακή αξία των μη ανθρωπόμορφων όντων
3. Ολιστική θεωρία – ατομικιστική θεωρία για το φυσικό περιβάλλον
4. Ρηχή οικολογία (εξοικονόμηση πόρων και συντήρηση) – βαθιά οικολογία (τροποποίηση της ανθρώπινης συνείδησης για την κατανόηση της ενότητας ανθρώπου – φύση)

Εικόνα 2 Η ηθική κοινότητα εξελίσσεται περιλαμβάνοντας και άλλα όντα πλην των ανθρώπων

Αρα για να κριθεί κάποιο ον, άξιο ηθικής θεώρησης θα πρέπει:

- Να έχει συμφέροντα, που μπορεί να βλαφθούν ή να προωθηθούν
- Να έχει άποψη ή αυτοσυνείδηση
- Να έχει κάποιο επίπεδο πολυπλοκότητας (ζώα αντί φυτά, οργανικός αντί του ανόργανου κόσμου)
- Να είναι προϊόν της δημιουργίας ή της φυσικής εξέλιξης

2.4 Από τον ανθρωποκεντρισμό στον οικοκεντρισμό

Η περιβαλλοντική ηθική, αναπτύχθηκε γύρω από την ιδέα της εγγενούς αξίας, κάθε φυσικής οντότητας και της φύσης στο σύνολό της. Την έκφραση «εγγενής αξία» αναφέρει ο Kant λέγοντας : οτιδήποτε πρέπει να αντιμετωπίζεται ως «αυτοσκοπός»,

δηλαδή η ανθρωπότητα και, γενικότερα, κάθε λογικό ον, έχει εγγενή αξία. Όλα τα υπόλοιπα θεωρούνται μόνο ως μέσο, και έχουν εργαλειακή αξία: Όντα των οποίων η ύπαρξη εξαρτάται, όχι από τη θέλησή των ανθρώπων αλλά από τη φύση, ωστόσο όταν είναι όντα χωρίς λόγο, έχουν μόνο μια σχετική αξία και γι' αυτό ονομάζονται πράγματα. Η περιβαλλοντική ηθική θα ονομάσει ανθρωποκεντρική αυτή τη θέση που αναγνωρίζει ηθική αξιοπρέπεια μόνο στους ανθρώπους και αφήνει, εκτός του πεδίου της, όλα τα υπόλοιπα, δηλαδή τη φύση, που θεωρείται ως ένα σύνολο πόρων. Αντιθέτως, η φιλοδοξία της περιβαλλοντικής ηθικής είναι να δείξει ότι οι φυσικές οντότητες έχουν ηθική αξιοπρέπεια, ότι είναι εγγενείς αξίες.

Η ιδέα είναι ότι όπου υπάρχουν μέσα, υπάρχουν απαραίτητα και σκοποί. Ωστόσο, όλοι οι ζωντανοί οργανισμοί, από τους απλούστερους έως τους πιο πολύπλοκους, είτε είναι ζώα (ακόμη και χωρίς ευαισθησία), φυτά ή μονοκύτταροι οργανισμοί, όλοι αναπτύσσονται, πρέπει να διατηρηθούν στην ύπαρξη και να αναπαραγάγουν σύνθετες προσαρμοστικές στρατηγικές, που είναι όλα μέσα στην υπηρεσία ενός σκοπού. Έτσι υπάρχουν άκρα στη φύση. Μπορούμε να θεωρήσουμε κάθε ζωντανό ον ως το λειτουργικό ισοδύναμο ενός συνόλου εκ προθέσεως πράξεων, ως «αυτοσκοπό»: «Οργανισμοί - επιβεβαιώνει τον Rolston III (1987), έναν από τους θεωρητικούς της εγγενούς αξίας. πόροι με έναν οργανικό τρόπο, επειδή συμφωνούν στον εαυτό τους, με τη μορφή της ζωής που είναι, μια εγγενή αξία. Η αντίθεση μεταξύ ανθρώπινων όντων και πραγμάτων, χαρακτηριστική του ανθρωποκεντρισμού, αντικαθίσταται από μια πολλαπλότητα τελεονομικών ατομικότητων που μπορούν όλοι να ισχυριστούν, με τον ίδιο τρόπο, ότι είναι αυτοσκοπός, και επομένως να έχουν εγγενή αξία (Taylor, 1981 & 1986; Rolston III, 1994a & b; Callicott, 1999a). Κάθε ζωντανό άτομο είναι, σε ίση βάση με οποιοδήποτε άλλο, αξίζει ηθικής εκτίμησης: αυτό ονομάζεται βιοκεντρισμός.

Η βιοκεντρική περιβαλλοντική ηθική αναγνωρίζει έτσι μια βούληση για να ζήσει (ένα άπειρο της ατομικής θέλησης για να ζήσει) στην εργασία σε ολόκληρη τη φύση, και μεταφέρει στη ζωή, σε όλα όσα ζουν, την ηθική αξιοπρέπεια που παρέχει η καντιανική ηθική σε ελεύθερα όντα. Είναι επομένως μια ηθική σεβασμού της φύσης, τις αρχές της οποίας περιγράφει ο Paul Taylor (1986):

(1) Όλα τα ζωντανά όντα έχουν ίση θέση.

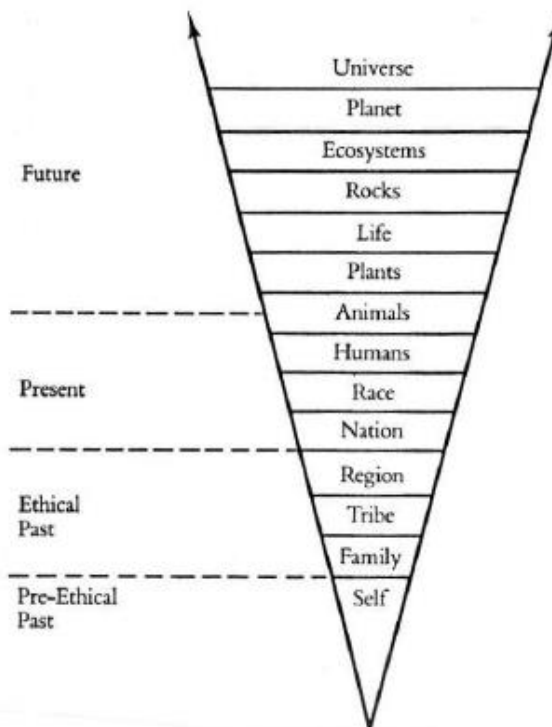
(2) Μια εγγενής αξία δεν μπορεί να θεωρηθεί ως απλό μέσο.

(3) Κάθε μεμονωμένη οντότητα έχει το δικαίωμα προστασίας.

(4) Αυτό είναι πράγματι ζήτημα αρχής, ηθικής αρχής.

Η ηθική του σεβασμού της φύσης είναι επομένως μια δεοντολογική ηθική, η οποία αξιολογεί τις ηθικές ενέργειες ανάλογα με το εάν σέβονται τις ηθικές αρχές ή όχι, όχι προβλέποντας τις συνέπειες. Αυτή η ηθική πτυχή μπορεί να εξηγήσει την επιτυχία της ηθικής του σεβασμού της φύσης. Περιλαμβάνει μια πραγματική ηθική μετατροπή: πρόκειται για την απελευθέρωση από τον εγωισμό των παραδοσιακών, ανθρωποκεντρικών ηθικών αντιλήψεων (οι επικριτές τους μιλούν για αυτό το θέμα του «ανθρώπινου σοβινισμού»), για να ανακαλύψουν την αξία όλων όσων μας περιβάλλουν. Από ποιο δικαίωμα αναγνωρίζουμε μια αξία μόνο στον εαυτό μας, εμείς οι άνθρωποι;

Εικόνα 3 Σε κάθε εξελικτικό στάδιο προστίθεται προστίθεται κι ένα επίπεδο στην ηθική κοινότητα

Είναι η υπόθεση ότι αντιπροσωπεύουν πραγματικές αξίες, αντικειμενικά υπάρχουσες στη φύση, που παρακινούν πολλούς περιβαλλοντικούς ακτιβιστές, συμπεριλαμβανομένων ακτιβιστών από τη Earth First!, Μέλη της Greenpeace και της Wilderness Society [...]. Υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι η πίστη στην ύπαρξη

εγγενών αξιών στη φύση παίζει όλο και πιο σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση περιβαλλοντικών στάσεων και πολιτικών σε όλο τον κόσμο.

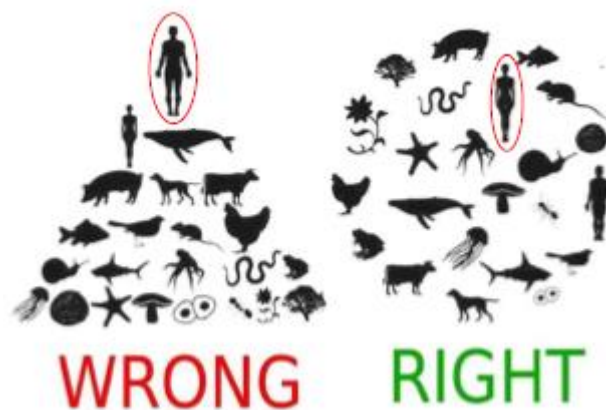
Η Σύμβαση για τη Βιοποικιλότητα (Ρίο, 1992), επιβεβαιώνοντας, στο άρθρο της 1, την «εγγενή αξία της βιοποικιλότητας», μαρτυρεί τη σημασία που έχει η αναφορά στην εγγενή αξία. Βρίσκουμε επίσης το σήμα στα διάφορα νομοθετικά κείμενα που ρυθμίζουν την προστασία των ειδών: συνήθως υπονοούν την απαγόρευση οποιασδήποτε ατομικής αφαίρεσης των συστατικών αυτών των ειδών. Αυτή η προσοχή στη μεμονωμένη οντότητα είναι χαρακτηριστική του βιοκεντρισμού.

Το να αναγνωρίσεις μια εγγενή αξία σε κάθε ζωντανή οντότητα είναι να παραδεχτείς ότι υπάρχει με τέτοιο τρόπο που δεν μπορεί να απορριφθεί αυθαίρετα, ότι δεν μπορεί να αντικατασταθεί κατά βούληση από ισοδύναμο. Αυτό δεν οδηγεί στην απαγόρευση οποιασδήποτε παρέμβασης στη φύση που θα κινδύνευε να σκοτώσει τα ζωντανά όντα (αυτό θα ήταν αδύνατο), αλλά να καταστεί απαραίτητο να το αιτιολογήσει. Όσο κυριαρχεί ο ανθρωποκεντρισμός (δηλ. τα ανθρώπινα όντα θεωρούνται ως οι μόνοι αυτοί που αξίζουν ηθικής εξέτασης), το βάρος της απόδειξης, όπου κινδυνεύει η βιολογική ποικιλομορφία, εναπόκειται στους προστατευτές της φύσης: πρέπει να αποδείξουν ότι η απώλεια βιολογικής ποικιλομορφίας συνεπάγεται μεγαλύτερο κόστος από όφελος για τους ανθρώπινους πληθυσμούς. Η υιοθέτηση του βιοκεντρισμού θα οδηγούσε στην αναστροφή του βάρους της απόδειξης: αυτοί που πρότειναν νέες, δυνητικά επικίνδυνες δραστηριότητες, θα έπρεπε να αποδείξουν ότι τα οφέλη που θα προέρχονταν από αυτά θα ήταν τόσο μεγάλα που θα δικαιολογούσαν να θυσιάσουν κάτι που έχει εγγενή αξία.

Όμως, εάν οι οπαδοί της βιοκεντρικής ηθικής δικαιολογούν έτσι την πρακτική της χρησιμότητα, ωστόσο μπορεί να έχουν αμφιβολίες ως προς την πραγματικότητα της. Πώς μπορεί μια ηθική που δίνει ίση αξία σε όλες τις ζωντανές οντότητες να ικανοποιεί τις ανάγκες μιας προστασίας της φύσης που περιλαμβάνει επιλογές μεταξύ πολλών πιθανών σεναρίων. Αρα αυτό συνεπάγεται ότι μπορούμε να δώσουμε προτεραιότητα στις αξίες; Επιπλέον, η προστασία της φύσης δεν αφορά τόσο τη διαφύλαξη των ατόμων όσο τη διαφύλαξη των πληθυσμών λαμβάνοντας υπόψη πιο περίπλοκα σύνολα όπως οικοσυστήματα, σύνολα οικοσυστημάτων, τοπία στα οποία συνδέονται τα ζωντανά και τα μη ζωντανά με τα οποία ζουν, για τα οποία η βιοκεντρική ηθική δεν αναγνωρίζει την αξία τους. Καταλαβαίνουμε λοιπόν την ανάγκη για μια ηθική η οποία δεν αρκεί για να δηλώσει μερικές επιβεβαιώσεις αρχής

(που ουσιαστικά μεταφράζονται σε απαγορεύσεις), αλλά καθιστά δυνατή την πρακτική άμεση προστασία των ενεργειών.

Ορισμένοι περιβαλλοντολόγοι, όπως ο BairdCallicott, υποστηρίζουν ότι πρέπει να αποδίδεται αξία όχι σε ξεχωριστά στοιχεία της φύσης, αλλά στο σύνολο που τα μεμονωμένα στοιχεία συνθέτουν το οποίο ονομάζεται βιοτική κοινότητα. Αυτή η προσέγγιση η οποία ονομάζεται «οικοκεντρική» υποστηρίχτηκε από τον Αμερικανό δασολόγο AldoLeopold. Στο βιβλίο του «ASandCountyAlmanac» ο Leopold, αφηγείται τους πρωινούς περιπάτους του, στην περιοχή του Ουισκόνσιν όπου συναντά ζώα με τα οποία θεωρεί ότι είναι όλοι «χρήστες» της ίδιας περιοχής. Οι ελκυστικές ιστορίες του παρουσιάζουν περισσότερο μια περιβαλλοντική ηθική (την οποία ο ίδιος αποκαλεί LandEthic) με την εξής χαρακτηριστική φράση: «Ένα πράγμα είναι σωστό όταν τείνει να διατηρεί την ακεραιότητα, τη σταθερότητα και την ομορφιά της βιοτικής κοινότητας. Είναι άδικο όταν αυτό τείνει να αντιστραφεί». (Leopold, 1995, σελ. 283).

Εικόνα 4 Αναπαράσταση του ανθρωποκεντρισμού με τον άνθρωπο στην κορυφή (αριστερά) και του οικοκεντρισμού με τον άνθρωπο μέσα στο σύνολο (δεξιά)

Ένα από τα πιο διάσημα κείμενα του Almanac, "ThinkingLikeaMountain" (Leopold, 1995), επιτρέπει να κατανοήσουμε το νόημά του. Ο Leopold εμφανίζεται ως κυνηγός ο οποίος ακούει την κραυγή του λύκου και αμέσως διαλύεται η σιγουριά του για την αναγκαία εξαφάνιση των λύκων. Στην συνέχεια αυτού του κειμένου, ο Leopoldεκφράζει δριμύα κριτική της πολιτικής εξόντωσης της άγριας ζωής που αποφασίστηκε από το Αμερικανικό Γραφείο Διαχείρισης, στην οποία μάλιστα είχε συμμετάσχει και ο ίδιος ενεργά και είχε ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση των λύκων σε πολλά αμερικανικά κράτη. Η εξόντωση αυτή, ήταν εξ ολοκλήρου προς όφελος των

κυνηγών, αλλά ο πολλαπλασιασμός των ελαφιών που είχε προκύψει από την άλλη πλευρά, είχε ως αποτέλεσμα οικολογική ζημία μεγάλης διάρκειας. (υπερβόσκηση, υποβάθμιση των πλαγιών). Από την πλευρά του κτηνοτρόφου και του κοπαδιού ή του κυνηγού φαίνεται να ενδιαφέρονται όλοι για την εξαφάνιση του λύκου. Όμως, από την άποψη του κοινού αγαθού για όλους, που είναι το βουνό με τους πόρους του – (δέντρα και γρασίδι) είναι μία λάθος και κοντόφθαλμη εκτίμηση. Ο λύκος έχει τη θέση του στη βιοτική κοινότητα η οποία ζει στο βουνό. Η ευημερία των κοπαδιών αλλά και όλου του συστήματος εξαρτάται από το βουνό μακροπρόθεσμα. Έτσι, ο Leopold ανακαλύπτει το επίπεδο που ενσωματώνει τις απόψεις όλων, ορίζοντας στον καθένα τη θέση του: Η θέση του βουνού είναι ότι γνωρίζει πως χωρίς τους λύκους, το ελάφι θα πολλαπλασιαστεί και θα υπονομεύσει τις πλαγιές του.

Σε αντίθεση με τον βιοκεντρισμό, ο οποίος επιμένει στη συγκεκριμένη, εγγενή αξία κάθε ζωντανής οντότητας, η οποία εξετάζεται μεμονωμένα, η ηθική του Leopold υπογραμμίζει την αλληλεξάρτηση των στοιχείων και της κοινής τους συμμετοχής σε ένα σύνολο, αυτό της «βιοτικής κοινότητας». Αυτή η ηθική, έχει ονομαστεί «ολιστική» (σε αντίθεση με τον ατομικισμό του βιοκεντρισμού), και περιλαμβάνει τα καθήκοντα ή τις υποχρεώσεις του να ανήκεις σε ένα σύνολο (συμβολικά αντιπροσωπευόμενο από το βουνό) που περιλαμβάνει τα μέλη του. Αυτά δεν έχουν καμία αξία από μόνα τους, ανεξάρτητα από τη θέση τους στο σύνολο και ποιος τους αποδίδει την αξία τους. Ο άνθρωπος λοιπόν σύμφωνα με τα παραπάνω δεν είναι έξω από τη φύση, είναι μέρος αυτής: είναι μέλος, όπως οι λύκοι ή τα ελάφια, της βιοτικής κοινότητας. Ο BairdCallicott, αναλαμβάνει να προσδιορίσει τις φιλοσοφικές βάσεις και τις επιστημονικές αναφορές του LandEthic και αναδεικνύει τη διπλή διάσταση, διαχρονική και συγχρονική, αυτής της αλληλεγγύης των ζωντανών. Διαχρονικά, αυτή είναι η συνέχεια της εξέλιξης όπως προκύπτει από τη διδασκαλία του Δαρβίνου. "Ο άνθρωπος είναι μόνο ένας σύντροφος-ταξιδιώτης των άλλων ειδών στην οδύσσεια της εξέλιξης", επιβεβαιώνει ο Leopold, ο οποίος επιμένει στις ηθικές επιπτώσεις, αυτής της επιστημονικής πρότασης: Αυτή η ανακάλυψη θα μπορούσε να μας δώσει ένα αίσθημα αδελφότητας με τα υπόλοιπα πλάσματα και την επιθυμία να ζήσουμε και να τα αφήσουμε καθώς και ένα θαυμασμό για το μέγεθος και τη διάρκεια της βιοτικής επιχείρησης (Leopold, 1995). Συγχρόνως, αυτή είναι η διδασκαλία της οικολογίας, όπου είμαστε μέρος ενός συνόλου του οποίου τα στοιχεία αλληλεξαρτώνται.

Όπως εξηγεί ο BairdCallicott (1989b), η ηθική είναι η περιγραφή της δομής της κοινότητας που γίνεται, από μέσα, από τα μέλη της. Όσον αφορά τη βιοτική κοινότητα, αυτή η περιγραφή δίνεται από την οικολογία ή από τη θεωρία της εξέλιξης. Η φόρμουλα του Leopold που επιμένει στην ακεραιότητα και ιδιαίτερα στη σταθερότητα της βιοτικής κοινότητας αναφέρεται σε μια κατάσταση της οικολογίας που δίνει έμφαση στις ισορροπίες της φύσης. O Clements περιγράφει ως τη σταθερή κατάσταση που επιτυγχάνεται διαδοχικά και ο Tansley ως θερμοδυναμική ισορροπία του οικοσυστήματος. Ωστόσο, πιο πρόσφατες εξελίξεις στην οικολογία (οικολογία διαταραχών, οικολογία τοπίου) αμφισβήτησαν αυτήν την υπεροχή της ισορροπίας, η οποία τώρα εμφανίζεται μόνο ως μια σπάνια και επισφαλής στιγμή της φυσικής δυναμικής, από τις οποίες η πιο συχνή είναι αυτή των διαταραχών.

Το LandEthic μπορεί να εμφανιστεί ως πλεονασμός της οικολογίας: είναι, σύμφωνα με τον Leopold (1995), «δύο διαφορετικοί ορισμοί του ίδιου πράγματος». Αυτό που η ηθική φέρνει στην οικολογία είναι μια ζωντανή ιδιομορφία: προσελκύει τα συναισθήματα. Συνεχίζοντας την εξερεύνησή της για τα εννοιολογικά θεμέλια του LandEthic, ο Callicott παρουσιάζει όλα όσα οφείλει στη θεωρία των ηθικών συναισθημάτων. Το να ανήκει στο σύνολο γίνεται κατανοητό ως αίσθημα αδελφοσύνης με τα άλλα πλάσματα και όλη την εξέλιξη. Μάλιστα η περιγραφή του Αλμανάκ γίνεται έτσι ώστε να παρουσιάζονται τα ζώα με τη σωστή ποσότητα ανθρωπομορφισμού και να ξυπνούν συναισθήματά για τη φύση. Αυτό το αίσθημα εγγύτητας, του ανήκειν, που έχουμε με άλλα μέλη της βιοτικής κοινότητας, είναι ένα συστατικό των κοινωνικών συμπεριφορών που ο Ντάργουιν, στο *The Filiation of Man*, δείχνει την εμφάνιση. Το LandEthic μπορεί επομένως να θεωρηθεί ως μια παραλλαγή της εξελικτικής ηθικής: είναι, λέει, ο Leopold (1995, σελ. 257), «ένα είδος ένστικτου της κοινότητας».

Όπως και οι υπόλοιπες εξελικτικές ηθικές, το LandEthics ασχολείται με την εμφάνιση της κοινωνικής συμπεριφοράς («μια ηθική», εξηγεί ο Leopold 1995), διακρίνει μεταξύ κοινωνικών και μη κοινωνικών μορφών συμπεριφοράς ». Αλλά οι περισσότερες εξελικτικές ηθικές (από τον Δαρβίνο έως την κοινωνιοβιολογία) ασχολούνται μόνο με την κοινωνική συμπεριφορά εντός του ίδιου είδους. Το LandEthic περιλαμβάνει πολλαπλά είδη και επεκτείνει τα όρια της κοινότητας ώστε να συμπεριλάβουν το έδαφος, το νερό, τα φυτά και τα ζώα, ή συλλογικά, τη γη. Υπερβαίνει δηλαδή τα όρια της ανθρωπότητας και γίνεται μία μεικτή κοινότητα, η

οποία περιλαμβάνει πληθυσμούς διαφορετικών ειδών. OCallicott (1999b) επίσης σημειώνει ότι η βιοτική κοινότητα είναι κατ'εξοχήν ένα οικονομικό σύστημα. Πρέπει να επιμείνουμε στην αλληλεξάρτηση, αλλά πρέπει επίσης να φανταστούμε ένα μάλλον φτωχό μοντέλο πιθανών σχέσεων: όταν πρόκειται γενικά για ανθρώπινες κοινότητες, βρισκόμαστε σε δυϊσμό, αντιμετωπίζουμε τον εγωισμό και τον αλτρουισμό, τον ανταγωνισμό ή τη συνεργασία. Το εύρος των σχέσεων μέσα στη μικτή κοινότητα είναι πολύ πιο ποικίλο: εχθρότητα, αντιπαλότητα, παρασιτισμός, συμβίωση, συνεργασία.

Η βιοκεντρική ηθική είναι δεοντολογική. Διατυπώνει καθολικούς κανόνες, κυρίως με τη μορφή απαγορεύσεων: Η ηθική του σεβασμού είναι ουσιαστικά μια ηθική της μη παρέμβασης. Το Land Ethic του Leopold είναι επακόλουθο: η ποιότητα μιας δράσης (αν ένα πράγμα δηλαδή είναι σωστό) μετριέται από τις επιπτώσεις της στην βιοτική κοινότητα (σταθερότητα, ακεραιότητα, ομορφιά). Επίσης, ο Leopold (1995) ορίζει τον οικολόγο ή τον προστάτη της φύσης, όχι ως εκείνος που αποφεύγει να παρέμβει, αλλά ως εκείνον που παρεμβαίνει σοφά και δεν φοβάται να αφήσει ένα σημάδι ή ένα αποτύπωμα. Γράφει χαρακτηριστικά:

«Έχω πολλούς ορισμούς για το τι είναι ένας περιβαλλοντολόγος και έχω γράψει αρκετούς αλλά ο καλύτερος από αυτούς δεν είναι γραμμένος με στυλό, αλλά με τσεκούρι. Το ερώτημα είναι: τι πιστεύει ένας άντρας όταν κόβει ένα δέντρο ή όταν αποφασίζει τι θα κόψει; Ένας περιβαλλοντολόγος είναι κάποιος που συνειδητοποιεί, με ταπεινότητα, ότι με κάθε χτύπημα ενός τσεκουριού, βάζει την υπογραφή του στο πρόσωπο της γης. »

Ο Leopold λόγω του ότι τα είδη της βιοτικής κοινότητας είναι πολλαπλών ειδών, δεν δίνει μεγαλύτερη σημασία σε ένα είδος απ'ότι σε κάποιο άλλο, τα θεωρεί όλα ισότιμα και όλοι μπορούν να θυσιάστούν για το κοινό καλό. Δεν διακαίολογεί δηλαδή στους ανθρώπους κάποιο προνόμιο. Στην βιοτική κοινότητα, οι άνθρωποι εκτίθενται ως το είδος, το οποίο θέτει σε κίνδυνο την ακεραιότητα, τη σταθερότητα και την ομορφιά της βιοτικής κοινότητας

2.5 Ηθική απέναντι στα ζώα

Είναι ο κλάδος της ηθικής φιλοσοφίας που μελετά την ηθική ευθύνη που έχουμε προς τα μη ανθρώπινα ζώα τα οποία λαμβάνονται ξεχωριστά. Αναφέρεται ο όρος μη ανθρώπινα γιατί και ο άνθρωπος είναι ένα ζώο.

Τα χαρακτηριστικά όμως που εντάσσουν τους ανθρώπους στην ηθική κοινότητα θεωρούνται κατά βάση: η ορθολογικότητα, η ικανότητα γλωσσικής επικοινωνίας, η εξυπνάδα.

Τα ανωτέρω χαρακτηριστικά δεν είναι αρκετά για να υποστηρίξουν ότι μόνο οι άνθρωποι μπορούν να είναι μέλη της ηθικής κοινότητας. Δεν είναι απαραίτητο ότι όλοι οι άνθρωποι διαθέτουν τα χαρακτηριστικά αυτά ούτε ότι αυτά τα στοιχεία είναι αποκλειστικά γνωρίσματα των ανθρώπων (Ο Δαρβίνος είχε αντιρρήσεις ως προς το ότι οι άνθρωποι έχουν χαρακτηριστικά που καθόλου δεν υπάρχουν σε άλλα ζώα)

Σημαντικός είναι ο ισχυρισμός ότι το χαρακτηριστικό που προκρίνεται ως κριτήριο ύπαρξης ηθικής υπόστασης πρέπει να έχει σχέση με την ηθική. Γιατί το γεγονός ότι ένα πλάσμα δεν μπορεί να μιλήσει σημαίνει πως μπορούμε να τους συμπεριφερθούμε με οποιονδήποτε τρόπο;

Τις τελευταίες δεκαετίες έχει υπάρξει αφθονία ηθικών προβλημάτων που περιλαμβάνουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων απέναντι στα ζώα: πειράματα που εφαρμόζονται σε ζώα, καταχρηστικό κυνήγι και ψάρεμα, εγκατάλειψη κατοικίδιων ζώων, ζώα σε αιχμαλωσία, ταυρομαχίες, σκληρότητα στη βιομηχανική εκμετάλλευση. Πολλοί πιστεύουν ότι η λύση σε αυτά τα προβλήματα έγκειται στη χορήγηση δικαιωμάτων στα ζώα. Αλλά με ποια έννοια θα έχουν τα ζώα δικαιώματα;

Η κεντρική ιδέα της ηθικής των ζώων είναι ότι τα ζώα δεν είναι απλώς αντικείμενα και επομένως έχουν δικαίωμα σε κάποια μορφή ηθικού σεβασμού. Τι είναι αυτό που τους αποδίδει το σεβασμό; Τα κριτήρια που επικαλούνται ποικίλλουν:

Εικόνα 5H απομάκρυνση από τον ανθρωποκεντρισμό είναι η απόδοση της ηθικής σημασίας στα ζώα

- η απλή κατάσταση ενός ζωντανού όντος,
- η ευαισθησία του στον πόνο,
- οι οικολογικές αρχές για την προστασία των ειδών

Ο όρος δικαιώματα των ζώων και ηθική απέναντι στα ζώα είναι η ανησυχία για την ευημερία των ζωντανών πλασμάτων που είναι ευαίσθητα στον πόνο. Ο όρος «ηθική απέναντι στα ζώα» είναι ασαφής, δεδομένου ότι αφορά συνήθως μόνο τους οργανισμούς που έχουν αισθήσεις.

Το ζωικό βασίλειο χωρίζεται σε είδη που έχουν νευρικό σύστημα, και είδη που δεν έχουν καμία ευαισθησία (σε πόνο), καθώς δεν έχουν νευρικό σύστημα. Η κύρια προϋπόθεση εδώ είναι η παρουσία νευρικού συστήματος, που προορίζει την ικανότητα του οργανισμού να αισθάνεται πόνο. Η ηθική απέναντι στα ζώα εξετάζει τη σχέση του ανθρώπου με όλους αυτούς τους ζωντανούς οργανισμούς οι οποίοι είναι ικανοί να βιώνουν πόνο, επειδή υποτίθεται ότι είναι σε θέση να υποφέρουν με τον

ίδιο τρόπο όπως και τα ανθρώπινα όντα. Ο λόγος είναι ότι ο άνθρωπος μπορεί να αισθάνεται συμπάθεια για το πλάσμα που αισθάνεται, επειδή αυτό το πλάσμα είναι ένα «υποφέρον πλάσμα» όπως ο άνθρωπος. Επιπλέον, αυτά τα πλάσματα έχουν ένα ένστικτο αυτοσυντήρησης - επιδιώκουν το συμφέρον τους, αναζητούν την ικανοποίηση και προσπαθούν να αποφύγουν τα βάσανα και τη δυσφορία.

Οι οργανισμοί που καθοδηγούνται από το συμφέρον τους στον εαυτό τους, γίνονται αντιληπτοί ως ηθικά πολύτιμοι επειδή σ' αυτούς αναγνωρίζεται ορισμένη αυτονομία της συμπεριφοράς. Η αυτονομία της συμπεριφοράς δεν ισχύει μόνο για τα μεγάλα πρωτεύοντα θηλαστικά που βρίσκονται πιο κοντά στον άνθρωπο στο ζωικό βασίλειο, αλλά και εκείνα που δεν είναι πρωτεύοντα, εάν υποθέσουμε ότι αυτά αισθάνονται πόνο και αντιλαμβάνονται συνειδητά τον εαυτό τους σε σχέση με το περιβάλλον τους.

Παραδοσιακή μεταχείριση των ζώων έχει αντιμετωπιστεί ως κατάταξη. Από την πλευρά του ωφελιμισμού τα πράγματα είναι διαφορετικά.

Το ζήτημα για τους ωφελμιστές είναι εάν ένα ζώο μπορεί ναιώσει ευτυχία ή δυστυχία. Ακολουθώντας το συλλογισμό του Bentham, δεν έχει σημασία εάν ένα πλάσμα είναι άνθρωπος ή ζώο, αφού **τόσο οι άνθρωποι όσο και τα ζώα δικαιούνται εξίσου να μην υποφέρουν.**

Έτσι, **και τα ζώα θεωρούνται αντικείμενα ηθικής μέριμνας.**

Για το ζήτημα των πειραμάτων με ζώα, η ωφελμιστική προσέγγιση υποδεικνύει ότι: εάν από κάποια πειράματα προκλήθηκε μεγάλος πόνος σε ζώα, χωρίς αντισταθμιστικά οφέλη (πρόκληση περισσότερης ευτυχίας) σε άλλα ζώα ή ανθρώπους, τότε τα πειράματα είναι ηθικώς απαράδεκτα.

Γράφει χαρακτηριστικά ο Bentham ότι «Πιθανότατα θα έρθει η μέρα που τα υπόλοιπα ζώα της πλάσης θα αποκτήσουν τα δικαιώματα που δεν θα μπορούσαν ποτέ να τους στερηθούν από το χέρι της τυραννίας. Οι Γάλλοι έχουν ήδη ανακαλύψει ότι το σκοτάδι του δέρματος δεν είναι καθόλου ένας λόγος για τον οποίο ένα ανθρώπινο ον πρέπει να εγκαταλειφθεί χωρίς βοήθεια στο καπρίτσιο του ιδιοτροπία βασανιστή. Είναι πιθανό πως θα αναγνωριστεί κάποια μέρα ότι ο αριθμός των ποδιών, το τρίχωμα του δέρματος ή το άκρο του ιερού οστού, είναι εξίσου ανεπαρκείς λόγοι για να εγκαταλείψουμε ένα αισθανόμενο ον στην μοίρα του. Ποιο άλλο κριτήριο μπορεί να χαράξει την ανυπέβλητη γραμμή; Είναι η ικανότητα της λογικής, ή η ικανότητα της

ομιλίας? Αλλά ένα άλογο ή ένας ενήλικος σκύλος είναι, πέρα από κάθε σύγκριση, ένα ζώο περισσότερο λογικό και επίσης είναι πιθανότερο να μπορέσεις να συνομιλήσεις μαζί του σε σχέση με ένα βρέφος ημερών ή μηνών. Η ερώτηση που πρέπει να μας απασχολήσει δεν είναι αν "μπορούν να λογοδοτήσουν" ούτε "μπορούν να μιλήσουν" αλλά "μπορούν να υποφέρουν;"

2.6 Το θεμελιώδες κριτήριο: αίσθηση

Οι ειδικοί που είναι κατά των διακρίσεων που γίνονται βάσει του είδους υποστηρίζουν ότι το θεμελιώδες ηθικό κριτήριο είναι η αίσθηση, δηλαδή, η αντιληπτική συνειδητοποίηση η οποία περιλαμβάνει την ικανότητα να υποφέρει κάποιος.

Αυτό που συμβαίνει σε ένα αισθανόμενο ον και έχει ηθική σημασία είναι ότι αισθάνεται, συμβαίνει σε αυτό, δηλαδή υποβάλλεται. Είναι δύσκολο να επηρεάσουμε κάποιον που δεν μπορεί να νιώσει τίποτα για παράδειγμα τις πέτρες.

Η ηθική απέναντι στα ζώα εξετάζει το ζήτημα του κατά πόσον και πώς τα ζώα (ή τουλάχιστον εκείνα που έχουν ευαισθησία στον πόνο) έχουν αξία και σκοπό από μόνα τους, και αν ναι, πώς αντικατοπτρίζεται η κατάσταση αυτή στο ηθικό σύμπαν όσον αφορά την αλληλεπίδρασή μας με αυτά και τη συμπεριφορά μας, που επίσης τα επηρεάζει.

Το κριτήριο του αισθάνεσθαι δηλαδή, να έχει την ικανότητα του να αισθάνεται πόνο και χαρά, αποτελεί το ασφαλές κριτήριο για να ενταχθεί ένα όν στην ηθική κοινότητα. Οι άνθρωποι θεωρούν ότι ο δικός τους πόνος έχει μεγαλύτερη αξία από τον πόνο ενός ποντικού ή τον πόνο ενός αγριόχοιρου. Εδώ ο Singer προσθέτει ότι πρέπει να είμαστε προσεκτικοί στη διάκριση των συμφερόντων των διαφόρων καθώς επίσης και ότι υπάρχει η πιθανότητα ένα ζώο που πιάνεται σε αιχμαλωσία, λόγω της μειωμένης κατανόησης που έχει για αυτό που συμβαίνει γύρω του μπορεί να υποφέρει περισσότερο. Δηλαδή ένα άγριος χοίρος που αιχμαλωτίζεται αλλά δεν μπορούν να του εξηγηθεί ότι δεν κινδυνεύει η ζωή του από την αιχμαλωσία, πιθανότατα να υποφέρει σε μεγάλο βαθμό.

Πολλές φορές έχει απασχολήσει η ερώτηση "είναι η ταλαιπωρία των ζώων ίδια με αυτή των ανθρώπων; Μερικοί υποστηρίζουν ότι οι γνωστικές ικανότητες των ανθρώπων είναι υψηλές και μπορούν να αλλάξουν το ποσό και την ποιότητα των δεινών που βιώνουμε.! Χωρίς αμφιβολία είναι πιο πιθανό να έχουν οι άνθρωποι ψυχικές ασθένειες. Μπορούν να επηρεαστούν από σκοτεινές σκέψεις,

απόαναμνήσεις, μέσω πένθους, μπορούν να πέσουν σε κατάθλιψη κ.λπ. !Αλλά αυτές οι ίδιες ψυχικές ιδιότητες μπορούν επίσης να βοηθήσουν τους ανθρώπους; Μπορούν να παρηγορηθούν και να καθησυχάσουν τον εαυτό τους μέσω της λογικής. Το γεγονός ότι μπορεί να εκλογικεύσει μια κατάσταση μπορεί να τον βοηθήσει, να την αποδεχτείκαλύτερα. Από την άλλη πλευρά, ένα ζώο δεν ξέρει πάντα τι του συμβαίνει. Για παράδειγμα μπορεί να εξαναγκαστεί για να πάει στον κτηνίατρο, και μπορεί να πιστεύει ότι είναιγια το κακό του!

Τέλος τα δικαιώματα των ζώων συνοψίζονται σε 3 κατηγορίες:

- το διακαίωμα του να μην υποφέρουν
- το διακαίωμα να μένουν ζωντανά
- το διακαίωμα να είναι ελεύθερα

2.7 Ηθική απέναντι στη φύση

Το ζήτημα του σεβασμού και της ηθικής απέναντι στη φύση δεν είναι μια καινούρια προβληματική. Η πλειονότητα τωνΔυτικών κοινωνιών θεωρεί τη φύση ως το περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύσσονται οι ανθρώπινες δραστηριότητες. Με έμμεση ή απλή σύμπτωση, οι περισσότερες από τις σύγχρονες ηθικές που υιοθετήθηκαν από τις δυτικές κοινωνίες καθυστέρησαν να εμβαθύνουν πραγματικά τη σχέση τους με τον υπόλοιπο φυσικό κόσμο και αυτό τέθηκε όταν το άτομο αντιλήφθηκε ότι η απειλή της φύσης σήμαινε και ταυτόχρονη απειλή για τον εαυτό του.

Η ηθική απέναντι στη φύση εξετάζει τις ηθικές προεκτάσεις της σχέσης του ανθρώπου με τα οικοσυστήματα ή με οργανισμούς που δεν είναι ευαίσθητοι στον πόνο. Στην ουσία η ηθική απέναντι στη φύση είναι η ηθική της προστασίας και της διατήρησης του φυσικού περιβάλλοντος από ανθρωπογενείς δραστηριότητες. Η ηθική απέναντι στη φύση υπερασπίζει την αξία της και αυτή των οικοσυστημάτων.

Εικόνα 6 Η ηθική ενηλικίωση της ανθρωπότητας διευρύνει την ηθική κοινότητα ώστε να συμπεριλάβει φύση, έδαφος, νερά, ζώα.

Κι εδώ προκύπτουν πολλά ηθικά διλήμματα τα οποία περιέχουν φιλοσοφικά ερωτήματα όπως: η προστασία των μεμονωμένων οργανισμών και των ειδών προέχει από την προστασία των οικοτόπων; Ποιοι θα πρέπει να θυσιαστούν για την διατήρηση των οικοσυστημάτων, μεμονωμένοι οργανισμοί ή ακόμα και ολόκληροι πληθυσμοί;

Η ηθική απέναντι στη φύση είναι φυσικοκεντρική, αποδίδει αξία στη φύση κάτι που δικαιολογεί απόλυτα το γεγονός ότι πρέπει να προστατευτεί για την αξία και όχι για το συμφέρον του ανθρώπου. (Eser & Potthast 1999, Krebs 1999)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΠΕΡΙΒΑΛΟΝΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

3.1 Τι είναι η Περιβαλλοντική εκπαίδευση

Στον 21ο αιώνα, σημαντική πρόκληση της ανθρωπότητας είναι η συμφιλίωση της κοινωνίας με τη φύση και του ανθρώπου με τον άνθρωπο, στην προοπτική μιας αειφόρου ανάπτυξης, στο πλαίσιο της ισορροπίας των φυσικών συστημάτων του πλανήτη, της κάλυψης των αναγκών των σημερινών αλλά και των μελλοντικών γενεών και της εξασφάλισης οικολογικής αειφορίας και κοινωνικής δικαιοσύνης. Η δρομολόγηση όμως της αειφορίας καλεί σε μια βαθιά επαναθεώρηση του τρόπου με τον οποίο αναπτύσσεται ο ανθρώπινος πολιτισμός. Απαιτείται επαναθεώρηση των αξιών και των οραμάτων της κοινωνίας που στηρίζουν τις αποφάσεις, τις επιλογές και τα πρότυπα της ανάπτυξης. Απαιτούνται αλλαγές στα πεδία της οικονομίας, της πολιτικής και της κοινωνίας και γενικότερα αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε την κοινωνία και τη φύση. Για την επίτευξη αλλαγών τέτοιας εμβέλειας, η **εκπαίδευση** είναι το ισχυρότερο μέσο που η κοινωνία διαθέτει, προκειμένου να αναπτύξει την περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση των πολιτών και να αντιπαρατεθεί σε στερεότυπα, συμπεριφορές και προκαταλήψεις που βασίστηκαν για πολλά χρόνια στην κυρίαρχη αντίληψη που θεωρεί τον άνθρωπο αφέντη της φύσης.

Μ' αυτήν τη λογική αναπτύχθηκε σταδιακά από τη δεκαετία του '60, στους κόλπους του περιβαλλοντικού προβληματισμού και της οικολογικής ευαισθησίας, η **περιβαλλοντική εκπαίδευση**: Μια εκπαίδευση - αγωγή των υπεύθυνων και ενεργών πολιτών, εφοδιασμένων με τις γνώσεις, τις ικανότητες, τις αξίες και τα οράματα που θα τους επιτρέψουν να αντιμετωπίσουν τα σύγχρονα προβλήματα και να οικοδομήσουν την αειφορία.

«Η εκπαίδευση του περιβάλλοντος συνιστά μια διαδικασία μακρόχρονη και πολύπλευρη και προϋποθέτει τη συμμετοχή διαφόρων ικανοτήτων του ατόμου, όπως φυσικών, βιολογικών, συναισθηματικών, πνευματικών, κινητικών, δημιουργικών κλπ. Αποσκοπεί στο να κάνει το άτομο να κατανοήσει το περιβάλλον του, για να μπορέσει στη συνέχεια να κατευθύνει με τρόπο θετικό τη συμπεριφορά του, έχοντας εκτιμήσει σωστά όλες τις συνιστώσες για το χώρο που ζει και κινείται» (Goffin, 1993).

Εικόνα 7 Οι 17 στόχοι της βιώσιμης ανάπτυξης. Η περιβαλλοντική εκπαίδευση τονίζει ότι οι ενέργειες του κάθε ανθρώπου έχουν αντίκτυπο και στους υπόλοιπους

Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση περιβαλλοντικής συνείδησης και στην εξασφάλιση της ενεργού συμμετοχής και δράσης των πολιτών. Σκοπός της είναι η διαμόρφωση περιβαλλοντικά υπεύθυνων κοινωνικών ομάδων-πολιτών που θα είναι ευαισθητοποιημένοι και θα ενδιαφέρονται για τη δομή και λειτουργία του περιβάλλοντος και τα συνδεδεμένα μ' αυτό προβλήματα και που θα έχουν αποκτήσει τις γνώσεις, δεξιότητες και ικανότητες εκείνες που απαιτούνται για την ενεργή και αποτελεσματική συμμετοχή τους στην επίλυση των προβλημάτων αυτών. Οι στάσεις τους και το σύνολο των αξιών τους μεταβάλλεται καθώς διαμορφώνεται μια νέα περιβαλλοντική ηθική (Φλογαΐτη, 1998).

Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση αποτελεί μία διαρκή, δια βίου διαδικασία, με αποδέκτες όχι μόνο όσους βρίσκονται σε κάποια βαθμίδα εκπαίδευσης ή σχετίζονται επαγγελματικά με το περιβάλλον αλλά ακόμα και αυτούς τους νέους, ενήλικες, οικογένειες, συλλόγους που συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων για το περιβάλλον. Εξετάζει το περιβάλλον στην ολότητά του, δεν περιορίζεται δηλαδή μόνο στο φυσικό αλλά επεκτείνεται στη σχέση αλληλεξάρτησής του με το ανθρωπογενές και σε όλες τις διαστάσεις του, κοινωνική, πολιτική, πολιτιστική, οικονομική, τεχνολογική, αισθητική.

Εικόνα 8 Περιβαλλοντική εκπαίδευση για όλους τους πολίτες

Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση επιχειρεί να εξετάσει τα προβλήματα από παγκόσμια σκοπιά λαμβάνοντας όμως υπόψη κάθε φορά τις τοπικές ιδιαιτερότητες (Hungerford & Volk, 1990). Αφήνει, επίσης, να διαφανεί η αναγκαιότητα διεθνούς συνεργασίας και διεπιστημονικής προσέγγισης, προκειμένου να επιτευχθεί η επίλυση των επιτακτικών περιβαλλοντικών προβλημάτων (UNESCO, 1977). Μέσα από τη στρατηγική εφαρμογής των σκοπών και στόχων της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, μπορεί να γίνει πραγματικότητα το μοντέλο της αειφόρου ανάπτυξης για την καλύτερευση της ποιότητας ζωής στον πλανήτη, τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον (Ράπτης, 2000).

3.2 Η γέννηση της Περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και η καθιέρωση της ως διεθνούς στόχου

Στο Παρίσι το 1948 στη διάσκεψη της Παγκόσμιας Ένωσης για την Προστασία της Φύσης (IUCN) ο Thomas Pritchard χρησιμοποίησε τον όρο «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση» για πρώτη φορά. Από τότε η κατάσταση εξελίχθηκε πολύ, η Π.Ε. αναπτύχθηκε και άλλαξε φύση. Επαψε να είναι η θεραπεία που προτείνουν οι οικολογικοί κύκλοι για να σώσουν τον πλανήτη γη.

Γεγονός πάντως είναι ότι ο όρος χρησιμοποιήθηκε μεν πολύ νωρίς σε διάφορες χώρες αλλά όχι με τη σημασία που τελικά απέκτησε στο τέλος της δεκαετίας του 60 και στη συνέχεια στη δεκαετία του 70.

Σύμφωνα με τον Stapp et al. (1969) *Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση είναι η εκπαίδευση που στοχεύει στην ανάπτυξη πολιτών με γνώσεις σε σχέση με το βιοφυσικό περιβάλλον και τα προβλήματά του, να είναι ενήμεροι γιατί πώς θα βοηθήσουν ώστε να λυθούν αυτά τα προβλήματα και να έχουν τη διάθεση να συνδράμουν στην επίλυσή τους.*

Οι κύριοι στόχοι της ΠΕ είναι οι εξής:

1. Να βοηθήσει τα άτομα να κατανοήσουν το γεγονός ότι ο άνθρωπος είναι μέρος ενός συστήματος που αποτελείται από τον άνθρωπο, την κουλτούρα του και το βιοφυσικό περιβάλλον, και ότι έχει την ικανότητα να αλλάξει τις σχέσεις αλληλεξάρτησης σε αυτό το σύστημα,
2. Να βοηθήσει τα άτομα να αποκτήσουν μια ευρεία κατανόηση των δύο όψεων του βιοφυσικού περιβάλλοντος, δηλαδή του φυσικού και του ανθρωπογενούς, και του ρόλου τους στη σύγχρονη κοινωνία,
3. Να βοηθήσει τα άτομα να αποκτήσουν μια θεμελιακή κατανόηση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, των δυνατοτήτων επίλυσής τους και την ευθύνη των πολιτών να εργαστούν για την επίλυσή τους,
4. Να βοηθήσει τα άτομα να αποκτήσουν στάσεις ενδιαφέροντος για το βιοφυσικό περιβάλλον και διάθεση για συμμετοχή στην επίλυση βιοφυσικών περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Ο όρος Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στην ελληνική γλώσσα αρχικά εμφανίζεται ως Περιβαλλοντική Αγωγή από τον αντίστοιχο αγγλικό όρο "Environmental Education". Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, σκοπός της Π.Ε. είναι «να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές/τριες τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, να ευαισθητοποιηθούν για τα προβλήματα που συνδέονται με αυτό και να δραστηριοποιηθούν με ειδικά προγράμματα.

Γενικότερα, η Π.Ε. είναι μία μορφή συνεχούς και δια βίου εκπαίδευσης που δεν περιορίζεται στη αποσπασματική μετάδοση περιβαλλοντικών γνώσεων αντίθετα, θεωρώντας το περιβάλλον ως ένα πολυσύνθετο αλληλεπιδρών σύστημα, υποστηρίζει την κατανόηση και προσέγγιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων μέσα από τον συνδυασμό διαφόρων επιστημονικών κλάδων με απώτερο στόχο την επίλυσή τους. Για τον λόγο αυτό, αναδεικνύεται ενεργό ρόλο του πολίτη στη λήψη και εφαρμογή αποφάσεων για το περιβάλλον ως ενιαίο παγκόσμιο σύνολο, ενώ παράλληλα λαμβάνει

υπόψη τις τοπικές ιδιαιτερότητες. Σύμφωνα μετα παραπάνω, η Π.Ε. αφομοιώνει όλες τις πολιτισμικές, κοινωνικές, οικονομικές και τεχνολογικές αλλαγές, προκειμένου να ανταποκρίνεται στην σύγχρονη πραγματικότητα του εκπαιδευμένου, επαναπροσδιορίζοντας το περιεχόμενο, τις κατευθύνσεις και τις μεθόδους της, και ξεπερνώντας το στενό πλαίσιο του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος .

Σύμφωνα με τον Sterling (1992) ενδιαφέρον για την παγκοσμιοποίηση της ΠΕ εκδηλώνεται για πρώτη φορά στη διάσκεψη που έγινε στο Παρίσι το 1968 με θέμα τη Βιόσφαιρα. Μια άλλη διάσκεψη που αποτέλεσε καθοριστικό βήμα για τη διεθνοποίηση της ΠΕ είναι η Διεθνής Συνάντηση Εργασίας με θέμα «ΠΕ στα Σχολικά Προγράμματα» που έλαβε χώρα στη **Νεβάδα των ΗΠΑ το 1970** υπό την αιγίδα της IUCN και UNESCO. Στη διάσκεψη αυτή δόθηκε ο παρακάτω ορισμός για την ΠΕ που είναι ίσως ο πιο διαδεδομένος από όλους τους ορισμούς που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί: *ΠΕ είναι μια διαδικασία αναγνώρισης αξιών και διασαφήνισης εννοιών έτσι ώστε να αναπτυχθούν οι αναγκαίες δεξιότητες και στάσεις για την κατανόηση και εκτίμηση των σχέσεων ανάμεσα στον άνθρωπο, τον πολιτισμό του και το βιοφυσικό του περιβάλλον. Η ΠΕ συνεπάγεται άσκηση στη λήψη αποφάσεων και στη διαμόρφωση από το ίδιο το άτομο ενός κώδικα συμπεριφοράς γύρω από θέματα που αφορούν στην ποιότητα του περιβάλλοντος.*

Στον ορισμό αυτό αναδεικνύεται η σύνδεση του ανθρώπου με τον πολιτισμό και το βιοφυσικό περιβάλλον και επισημαίνεται η σύνδεση της ΠΕ με τα περιβαλλοντικά προβλήματα (Φλογαΐτη, 1998).

Μέχρι σήμερα πολλοί ορισμοί έχουν δοθεί στη ΠΕ, ο ορισμός της Νεβάδα έχει γίνει σημείο αναφοράς στη διεθνή βιβλιογραφία, ενώ όλοι οι ορισμοί που διατυπώθηκαν από τότε βρίσκονται σύμφωνοι με το πνεύμα του.

Εναυσμα όμως για την ανάπτυξη της παγκόσμιας κίνησης για την ΠΕ αποτέλεσε η διεθνής διάσκεψη που πραγματοποιήθηκε στη **Στοκχόλμη το 1972** υπό την αιγίδα του οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών με θέμα το «Περιβάλλον του Ανθρώπου».

Εικόνα 9 Οι τρεις πυλώνες της Αειφόρου ανάπτυξης – ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Όπως προκύπτει από τη διακήρυξη της διάσκεψης αυτής, αναγνωρίζεται ότι τα περιβαλλοντικά προβλήματα ξεπερνούν τα εθνικά σύνορα και ότι θέματα όπως ο υπερπληθυσμός, η εξάντληση των φυσικών πόρων, ο πλούτος, η φτώχεια, η υπερ- και υπό-κατανάλωση, η ρύπανση, η αστικοποίηση, ο πόλεμος και ο αφοπλισμός, είναι άμεσα συνδεδεμένα με το ευρύτερο περιβαλλοντικό πρόβλημα. Επίσης αναγνωρίζεται το δικαίωμα όλων των κατοίκων του πλανήτη για ισότιμη πρόσβαση στους φυσικούς πόρους και το δικαίωμα όλων στην ανάπτυξη. Στην τελική έκθεση της διάσκεψης αυτής διατυπώνονται και θέσεις για την αντιμετώπισή της, όχι μόνο τεχνοκρατικού χαρακτήρα, αλλά γίνεται έκκληση για συλλογική ανάληψη ευθύνης και νέες μορφές διεθνούς συνεργασίας. Για την υλοποίηση των προτάσεων αυτών μεταξύ των άλλων αναγνωρίζεται και ο κυρίαρχος ρόλος της εκπαίδευσης.

Η διάσκεψη του Βελιγραδίου αποτελεί σταθμό για την ΠΕ. Στη διάσκεψη αυτή διαμορφώθηκε το υπόστρωμα όσον αφορά στη φιλοσοφία, στους στόχους και τις καθοδηγητικές αρχές της ΠΕ πάνω στα οποία στηρίχτηκε αργότερα η διάσκεψη της Τυφλίδας.

Η διακήρυξη της διάσκεψης (UNESCO, 1976), η γνωστή «Χάρτα του Βελιγραδίου», αποτελεί πρόκληση για την ΠΕ και αποτελεί στην πραγματικότητα την πρώτη παγκόσμια διακήρυξη που προβάλλει την ανανεωτική όψη της ΠΕ.

ΣΥΝΕΙΔΗΤΟΠΟΙΗΣΗ	ΓΝΩΣΗ	ΣΤΑΣΕΙΣ
ΔΕΞΙΟΤΗΤΕΣ	ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ	ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ - ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ

Εικόνα 10 Οι στόχοι της Χάρτας του Βελιγραδίου για την ΠΕ

Σκοπός της ΠΕ σύμφωνα με τη Χάρτα του Βελιγραδίου είναι: «Να διαμορφώσει έναν ενημερωμένο και ευαίσθητο πληθυσμό γύρω από το περιβάλλον και τα προβλήματά του, ο οποίος θα αποκτήσει γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις, κίνητρα και αίσθημα προσωπικής δέσμευσης για να εργαστεί ατομικά και συλλογικά για την επίλυση των υπαρχόντων προβλημάτων και την πρόληψη νέων» (Φλογαΐτη 1998, Μανδρίκας 2015). Θεωρούμε ότι οι στάσεις, τα κίνητρα και το αίσθημα προσωπικής δέσμευσης εδράζονται σε μια προσωπική ηθική και φιλοσοφία, η οποία μπορεί να διαμορφωθεί με βάση την οπτική της εκπαίδευσης που λαμβάνει το άτομο.

Το **1987** στο **Παγκόσμιο Συνέδριο της Μόσχας (2ο)**, τέθηκαν προβληματισμοί και διατυπώθηκε η ανάγκη για μετασχηματισμούς. Για πρώτη φορά υιοθετείται ο όρος της «αειφορίας», η βιώσιμη ανάπτυξη, μοναδική λύση για το περιβαλλοντικό πρόβλημα και η Π.Ε.ως **Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία**. Το συνέδριο της Μόσχας πραγματοποιήθηκε με σκοπούς:

- Την ανάλυση της περιβαλλοντικής κατάστασης στα τέλη της δεκαετίας του '80 και των επιπτώσεων της νέας κατάστασης της ΠΕ.
- Την ανάλυση και την εκτίμηση της κατάστασης της ΠΕ και
- Το σχεδιασμό και τη στρατηγική για την ΠΕ στη δεκαετία του '90.

Μια άλλη έννοια πολύ σημαντική που αναδείχτηκε από το συνέδριο της Μόσχας είναι η **Περιβαλλοντική Επικοινωνία** η οποία αποτελεί μια διαδικασία που διασφαλίζει την προώθηση των καταλληλότερων περιβαλλοντικών αποφάσεων και νομοθεσιών. Αποτελεί ένα νέο όρο, χωρίς κάποιον ευρέως αποδεκτό ορισμό, καθώς είναι συνυφασμένος με την έννοια της Επικοινωνίας, η οποία είναι

ευμετάβλητη στη πάροδο του χρόνου, εξαιτίας της τεχνολογίας και των μέσων επικοινωνίας που αλλάζουν συνεχώς μορφή και λειτουργία.

Γεγονός, ωστόσο, αποτελεί πως η Περιβαλλοντική Επικοινωνία είναι μία ευρύτερη έννοια που περιλαμβάνει τους κόλπους της, μεταξύ των άλλων, και την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση .

Το **1992** στη **Παγκόσμια Διάσκεψη του Ρίο** (Διακηρύξεις στην Ατζέντα 21) αναγνωρίζεται η εκπαίδευση ως προϋπόθεση για την Αειφόρο Ανάπτυξη και περιγράφονται οι αναγκαίες συνθήκες για μια τέτοια Εκπαίδευση. Νέα φάση: Επαναπροσανατολισμός της Π.Ε. σε «**Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη**» (**Ε.Α.Α.**).

- Απευθύνεται σε όλες τις κοινωνικές ομάδες
- Εφαρμόζεται σε όλες τις βαθμίδες και τις μορφές εκπαίδευσης
- Αξιοποιεί το σημαντικό ρόλο των ΜΜΕ
- Περιλαμβάνει την πληροφόρηση και την ανταλλαγή εμπειριών
- Ευνοεί την ενεργό συμμετοχή των πολιτών
- Καθιερώνει το διεπιστημονικό μοντέλο
- Προωθεί τη βιωματική προσέγγιση τοπικών περιβαλλοντικών προβλημάτων

3.3 Οι στόχοι της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης

Οι στόχοι της ΠΕ στην εκπαίδευση των μελλοντικών πολιτών σύμφωνα με τη Χάρτα του Βελιγραδίου είναι (Φλογαΐτη 1998, Μανδρίκας 2015):

- η συνειδητοποίηση του περιβάλλοντος ως ολότητας
- η προσφορά γνώσεων και εμπειριών για την κατανόηση του περιβάλλοντος στο σύνολό του και των επιμέρους προβλημάτων
- η καλλιέργεια στάσεων, αξιών, κινήτρων και διάθεσης συμμετοχής για την προστασία του περιβάλλοντος
- η απόκτηση ικανοτήτων για τον προσδιορισμό και την επίλυση περιβαλλοντικών προβλημάτων
- η απόκτηση ικανότητας αξιολόγησης περιβαλλοντικών παραμέτρων
- η ανάπτυξη αισθήματος ευθύνης απέναντι στο περιβάλλον και η κατανόηση της επιτακτικότητας δραστηριοποίησης.

3.4 Οι συνιστώσες της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης κατά τον Sauvé

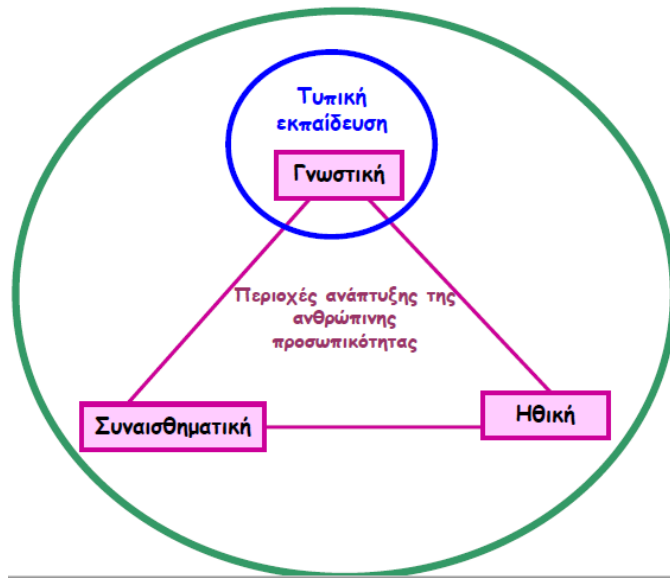
- ο Η προβληματική: η υποβάθμιση του βιο-φυσικού περιβάλλοντος
- ο Η ΠΕ αποτελεί: μέσο/εργαλείο για την επίλυση των περιβαλλοντικών προβλημάτων και την ανάληψη πρωτοβουλίας για το περιβάλλον (παρακινεί, ενισχύει, υποστηρίζει, κάνει πιο αποτελεσματικούς τους άλλους τύπους παρέμβασης)
- ο Η ΠΕ γίνεται αντιληπτή ως παράγοντας κοινωνικής αλλαγής, απαραίτητης για την προστασία του περιβάλλοντος και τη βιώσιμη ανάπτυξη

Η εκπαιδευτική προσέγγιση

- ο Η προβληματική: η αποξένωση των ανθρώπων και των κοινωνιών από το περιβάλλον - φυσικό πλαίσιο της ζωής τους
- ο Η ΠΕ αποτελεί: βασική διάσταση της συνολικής εκπαίδευσης του ατόμου (ανάπτυξη της αυτονομίας, της κριτικής σκέψης, της δέσμευσης απέναντι στο περιβάλλον, της ισότιμης συμμετοχής στη χρήση των φυσικών πόρων, αλλά και της προστασίας του περιβάλλοντος, ανάπτυξη μιας ηθικής απέναντι στο περιβάλλον και τους άλλους ανθρώπους, επαφή και εκτίμηση της φύσης, ...)
- ο Η ΠΕ γίνεται αντιληπτή ως παράγοντας για μια ολοκληρωμένη ανάπτυξη του ατόμου, με σκοπό τη βελτίωση της ποιότητας ζωής του μέσα από τη σχέση του με το περιβάλλον

Η παιδαγωγική προσέγγιση

- ο Η προβληματική: η ανεπάρκεια των παραδοσιακών μοντέλων διδασκαλίας και μάθησης
- ο Η ΠΕ αποτελεί: όχημα για την πρόκληση και την καθιέρωση αλλαγών στην παραδοσιακή εκπαίδευση (μέσα από τη χρήση καινοτόμων προσεγγίσεων της πραγματικότητας, το άνοιγμα του σχολείου στη ζωή, την επίλυση πραγματικών προβλημάτων, την ενεργό συμμετοχή του μαθητή στη διαδικασία της μάθησης, τη συνεργατικότητα στη μάθηση, κλπ.)
- ο Η ΠΕ γίνεται αντιληπτή ως παράγοντας εκπαιδευτικής αλλαγής

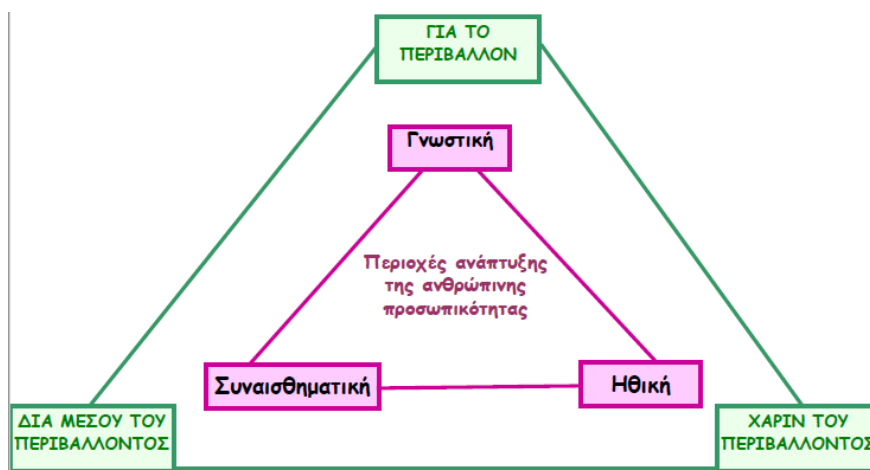
Εικόνα 11 Σχηματική αναπαράσταση της ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας σε σχέση με την τυπική εκπαίδευση

Εκπαίδευση γύρω από το Περιβάλλον

Είναι η απόκτηση γνώσεων σχετικών με το περιβάλλον και τα περιβαλλοντικά ζητήματα ή την ανάπτυξη ικανοτήτων και την κατάκτηση γνώσης. Το περιβάλλον αποτελεί «θέμα» μάθησης όπως αντίστοιχα η Ιστορία ή τα μαθηματικά.

Εκπαίδευση από και μέσα στο περιβάλλον

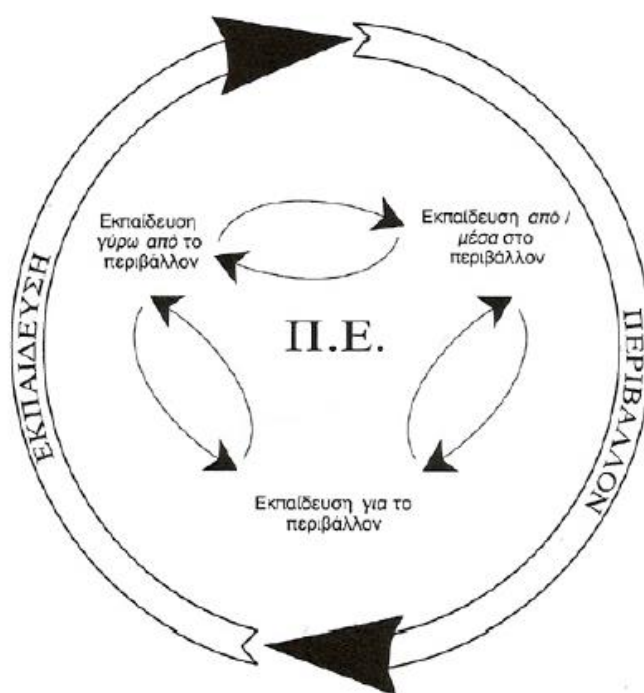
Αποτελεί το μέσο για την απόκτηση της γνώσης και την ανάπτυξη των ικανοτήτων ή των δεξιοτήτων για την ανάπτυξη της μάθησης. Η γνώση κατακτάται από το περιβάλλον ως άμεση εμπειρία η οποία βασίζεται σε βιωματικές δραστηριότητες οι οποίες λαμβάνουν χώρα μέσα στο περιβάλλον και σε άμεση επαφή με το αντικείμενο μάθησης. Είναι ταυτόχρονα, πηγή και μέσο μάθησης.

Εικόνα 12 Σχηματική αναπαράσταση της ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας σε σχέση με τις τρεις διαστάσεις της ΠΕ

Εκπαίδευση για το περιβάλλον

Προσθέτει μια κοινωνική και πολιτική διάσταση στην περιβαλλοντική εκπαίδευση αλλά και στην ταυτότητα του πολίτη γιατί του προσθέτει τη δέσμευση που του αναλογεί για την ποιότητα του περιβάλλοντος και την ευημερία του συνόλου. Προδιαθέτει για τη συμμετοχή των ενεργών πολιτών, για τη λήψη αποφάσεων, για δράσεις και συμμετοχή σε περιβαλλοντικές κινητοποιήσεις. Το περιβάλλον είναι αγαθό και αποτελεί σκοπό.

Εικόνα 13 Οι 3 διαστάσεις της ΠΕ, Εκπαίδευση γύρω από το Περιβάλλον, από και μέσα στο Περιβάλλον, για το Περιβάλλον

Μάλιστα σύμφωνα με τη Διάσκεψη της Τιφλίδας η Περιβαλλοντική εκπαίδευση απευθύνεται και αποτελεί:

- **Εκπαίδευση για το ευρύ κοινό** η οποία πρέπει να παρέχεται σε κάθε ηλικία και σε όλα τα επίπεδα σχολικής εκπαίδευσης σε διδασκόμενους και διδάσκοντες και στο πλαίσιο διαφόρων εξωσχολικών δραστηριοτήτων που

απευθύνονται σε νέους και ενήλικες συμπεριλαμβανομένων των ατόμων με ειδικές ανάγκες

- **Εκπαίδευση ιδιαίτερων επαγγελματικών κλάδων** και επικεντρώνεται ιδιαίτερα σε αυτούς των οποίων οι δραστηριότητες και η επιρροή έχουν σημαντική επίδραση στο περιβάλλον ποικίλα επίπεδα της τυπικής και άτυπης εκπαίδευσης πρέπει να συνδράμουν σε αυτή την κατάρτιση
- **Επιμόρφωση ειδικών επαγγελματιών και επιστημόνων** και αφορά σε όσους εργάζονται σε εξειδικευμένα προβλήματα του περιβάλλοντος είναι σημαντικό η εκπαίδευση των επιστημόνων να παρέχει μία διεπιστημονική διάσταση

3.5 Οι διαφορές της ΠΕ με τη Εκπαίδευση για την Αειφόρο ανάπτυξη (ΕΑΑ)

Ενώ η ΠΕ μεταφέρει γνώση, ευαισθητοποιεί, εμπλέκει το άτομο σε δράσεις και θεραπεύει το σύμπτωμα, η Εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη κατανοεί και προσεγγίζει τα προβλήματα στ ρίζα τους. Εστιάζει περισσότερο στην ανάπτυξη κριτικής σκέψης, στο να αποσαφηνίσει αξίες, να αναπτύξει δεξιότητες για κοινωνικές αλλαγές και με αυτόν τον τρόπο να επιτευχθεί η αειφορία.

Η ΠΕ αντιμετωπίζει τον άνθρωπο ως πρόβλημα με τις πράξεις του να χρήζουν διόρθωσης στο πλαίσιο της αειφορίας. Και μάλιστα για τη διόρθωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς επιστρατεύονται ειδικοί ενώ καταστρώνονται στρητηγικές.

Αντίθετα η ΕΑΑ αντιμετωπίζει τον άνθρωπο ως παράγοντα αλλαγής, και τον ενδυναμώνει για να ακολουθήσει και να δημιουργήσει εναλλακτικές λύσεις σε προβλήματα που τον απασχολούν. Προωθεί τέτοιες ευκαιρίες ώστε ο άνθρωπος να αναπτύξει τις ικανότητες του και να γίνει ενεργός φορέας στη λήψη των αποφάσεων και των μέτρων.

Η ΠΕ εστιάζει στο άτομο και την προσωπική του αλλαγή. Ενσωματώνει την αειφορία στο πρόγραμμα της και μεταδίδει μηνύματα και πληροφορίες. Στην ΕΑΑ δίνεται περισσότερο έμφαση στην αλλαγή των θεσμών και των δομών και υπάρχουν βασικές αλλαγές στον τρόπο που αξιολογείται η ζωή. Επιπλέον δεν θεωρεί αρκετή η ενσωμάτωση των ιδεών της αειφορίας στη δουλειά και τη ζωή γι αυτό το λόγο προσεγγίζει διαφορετικά τη διδασκαλία και τη μάθηση, τις δεξιότητες του μαθητή και του εκπαιδευτικού, καθώς επίσης ορίζει νέο ρόλο, τόσο για το μαθητή, όσο και για τον εκπαιδευτικό. Η διαδικασία αυτή σταδιακά οδηγεί στη δημιουργία του αειφόρου

σχολείου. Η βασική ιδέα του αειφόρου σχολείου είναι να καταστεί το σχολείο μέσα από κατάλληλες παρεμβάσεις παράδειγμα αειφόρου ανάπτυξης για την κοινωνία, συμβάλλοντας στη δημιουργία ήθους και κουλτούρας, αλλαγής τρόπου ζωής των πολιτών με γνώμονα τη βελτίωση της ποιότητας ζωής ατομικά αλλά και συλλογικά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

4.1 Ενσωμάτωση της Περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στο ελληνικό σχολικό σύστημα

Κάποιοι άνθρωποι σήμερα πιστεύουν ότι τα περιβαλλοντικά ζητήματα είναι εύκολο να λυθούν και εξαρτώνται από την εφαρμογή τεχνικών λύσεων, έτσι αρκεί να δοθεί ο απαιτούμενος οικονομικός πόρος σε ειδικούς. Ενώ άλλοι πάλι πιστεύουν ότι η περιβαλλοντική κρίση είναι σύμπτωμα που σχετίζεται με τον τρόπο ανάπτυξης και προκύπτουν από τις αξίες της κοινωνίας.

Όσο περνά ο χρόνος γίνεται πιο φανερό, γίνεται σαφές ότι οι λύσεις σε περιβαλλοντικά ζητήματα θα δοθούν μόνο μέσα από τη δέσμευση όλων των ατόμων να υιοθετήσουν οικολογικό τρόπο ζωής και ανάλογες συμπεριφορές για την ακεραιότητα του πλανήτη. Είναι ανάγκη να καλλιεργηθεί νέο ήθος και νέες αξίες για έναν πιο δίκαιο κόσμο. Αυτό σημαίνει ότι όλα τα άτομα είναι πρόθυμα να συμβάλλουν στην ευημερία της κοινωνίας. Η περιβαλλοντική ευημερία αποτελεί ολοκλήρωση για κάθε άνθρωπο. (Caduto, 1985)

Στα μέσα της δεκαετίας του 80 η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση ήταν εστιασμένη στη Β/βαθμια εκπαίδευση και για αρκετό καιρό αφορούσε μόνο αυτή τη βαθμίδα εκπαίδευσης. Στην Α/βαθμια εκπαίδευση ο όρος «ΠΕ» εμφανίστηκε αργότερα.

Παρά το ενδιαφέρον του Υπουργείου και την δεκαπενταετή εμφάνιση της περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, η σχέση της με το σχολικό πρόγραμμα παραμένει περιθωριακή, η δε υλοποίησή της γίνεται εθελοντικά από ευαισθητοποιημένους εκπαιδευτικούς με περιβαλλοντικές ανησυχίες.

Αρκετές εγκύκλιοι του ΥΠΕΠΘ μέχρι το 1999 καθόρισαν το θεσμικό πλαίσιο ώστε να υλοποιηθούν προγράμματα ΠΕ στη Β/βαθμια Εκπαίδευση. Οι οποίες εγκύκλιοι δεν αποσαφήνιζαν πλήρως και με επάρκεια το χαρακτήρα του μαθήματος της ΠΕ, αλλά ούτε έδιναν διευκρινίσεις σε θέματα διαδικαστικά που προέκυπταν κατά την εφαρμογή της ΠΕ.

Μετά τη Διεθνή Διάσκεψη της Θεσσαλονίκης (1997) με θέμα: *«Περιβάλλον και Κοινωνία: Εκπαίδευση και Ευαισθητοποίηση των πολιτών για την Αειφορία»*, τέθηκε

και επίσημα στα Υπουργεία Περιβάλλοντος και Παιδείας, η ανάγκη επαναπροσδιορισμού της ΠΕ.

Μέχρι το 2001 υπήρχε ένας οργανωμένος κεντρικός σχεδιασμός στο Υπουργείο παιδείας όπου επανδρώθηκε η ΠΕ από ομάδα εκπαιδευτικών και υπήρχε άνθιση και δυναμική του θεσμού και των δραστηριοτήτων του. Σημειώθηκε διαρκής ανατροφοδότηση με εκπαιδευτικούς και συνεργασία με πανεπιστημιακούς φορείς και κυβερνητικά στελέχη ώστε να εξαλειφθεί η σύγχυση της θεματολογίας και προωθήθηκαν πολλές καινοτομίες. Η συνεργασία με τα Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, επιμόρφωσε τους εκπαιδευτικούς αλλά και το εκπαιδευτικό υλικό αναβαθμίστηκε με την ενσωμάτωση περιβαλλοντικής θεματολογίας στα αναλυτικά προγράμματα.

Για την περίοδο 2000-2006 και στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος του Υπουργείου Παιδείας για την Εκπαίδευση και Αρχική Επαγγελματική Κατάρτιση (ΕΠΕΑΕΚ), έχει προβλεφθεί η χρηματοδότηση της υλοποίησης σχολικών προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης που θα δώσουν στις σχολικές μονάδες τη δυνατότητα να αναπτύξουν σειρά δραστηριοτήτων με κύριο στόχο την ευαισθητοποίηση του μαθητικού πληθυσμού σε περιβαλλοντικά ζητήματα, μέσω επισκέψεων σε περιοχές με έντονο περιβαλλοντικό ενδιαφέρον, ανάλυσης και παρουσίασης περιβαλλοντικών θεμάτων τοπικού χαρακτήρα, οργάνωσης και παρουσίασης περιβαλλοντικών ζητημάτων στους μαθητές των σχολείων κλπ.

4.2 Περιβαλλοντική εκπαίδευση στο σχολικό περιβάλλον

Προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι της αειφόρου ανάπτυξης, το περιβάλλον καθίσταται ουσιαστικό συστατικό των εκπαιδευτικών προγραμμάτων που ενσωματώνουν εγκάρσιες δεξιότητες με τους στόχους της εκπαίδευσης για την ιθαγένεια, την ειρήνη και τη βιώσιμη ανάπτυξη. Από τη δεκαετία του 1960, η περιβαλλοντική εκπαίδευση έχει αναδειχθεί ως βασική μορφή εκπαίδευσης για τη μεταφορά μηνυμάτων προστασίας και σεβασμού της φυσικής κληρονομιάς. Ακτιβιστές, περιβαλλοντολόγοι και δάσκαλοι, μεταξύ άλλων, έχουν αφιερωθεί στη μεταφορά περιβαλλοντικών μηνυμάτων με σκοπό την ευαισθητοποίηση σχετικά με τη σημασία της διατήρησης και του σεβασμού της φύσης.

"Κάθε παιδί που διδάσκουμε είναι ένας άνθρωπος που κερδίζουμε", δήλωσε ο Βίκτωρ Ουγκό.

Εικόνα 14 Οι μορφές της ΠΕ

Διδάξτε σε ένα δημοτικό σχολείο μια ιδέα στο σχολείο, με σκοπό να πάει πίσω στο σπίτι του, και στη συνέχεια προτρέψτε το, να διασκεδάσει μιλώντας στους γονείς του για το τι έχει μάθει. Έχοντας αυτό κατά νου, η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στο Σχολείο αποτελεί πολύ σημαντικό κομμάτι της εκπαίδευσης μέρος της οποίας, συνίσταται στην ενστάλαξη στα παιδιά από νεαρή ηλικία των περιβαλλοντικών εννοιών καθώς και των δράσεων των οικολογικών πολιτών που πρέπει να εκτελούνται καθημερινά. Αποτελούν τη βάση για το σεβασμό του περιβάλλοντος, το σεβασμό προς κάθε ον και το σεβασμό προς τη διαβίωσή του. Αυτό το έργο στοχεύει στην εκπαίδευση ατόμων που γνωρίζουν την πολυπλοκότητα και την ευθραυστότητα του περιβάλλοντος διαβίωσής τους, ικανά να ενεργούν και να συμμετέχουν σε τοπικό ή παγκόσμιο πλαίσιο, που φέρουν αξίες σεβασμού και δεσμευμένοι για υπεύθυνη συμπεριφορά, προκειμένου να διασφαλιστεί η βιωσιμότητα του περιβάλλοντος . Αφορά επομένως την εκπαίδευση για το περιβάλλον, μέσω του περιβάλλοντος, που σχετίζεται με το περιβάλλον. (UNESCO, 1996)

Η UNESCO επισημαίνει στην πρώτη έκθεσή της την δεκαετία εκπαίδευσης των Ηνωμένων Εθνών για την αειφόρο ανάπτυξη και , «τη σημασία της περιβαλλοντικής

εκπαίδευσης και της αειφόρου ανάπτυξης στην προώθηση ενός οράματος για μια «πιο βιώσιμη και πιο δίκαιη παγκόσμια κοινότητα μέσω διαφόρων εκπαιδευτικών, δραστηριοτήτων ευαισθητοποίησης και κατάρτισης του κοινού».

Οι εκπαιδευτικοί είναι οι κύριοι παράγοντες στην επίσημη περιβαλλοντική εκπαίδευση. Οι συνεισφορές τους, οι επαγγελματικές τους πρακτικές καθώς και το παράδειγμα που δίνουν για τους μαθητές είναι βασικοί παράγοντες για την ανάπτυξη του προφίλ του οικολογικού πολίτη που σχηματίζουν. Όπως αναφέρεται στο άρθρο: "Περιβαλλοντική εκπαίδευση στα σχολεία του Λιβάνου: προς την ανάπτυξη της οικολογικής ιθαγένειας; που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό RDST (Recherches en didactique des sciences et des technology)," η περιβαλλοντική εκπαίδευση ξεπερνά μια απλή σύγχρονη ανησυχία, φαίνεται να είναι αναγκαιότητα, όχι μόνο για την επιβίωση του πλανήτη και τη βιωσιμότητα των φυσικών πόρων, αλλά και για την εκπαίδευση και την ανάπτυξη των νέων. Δεν περιορίζεται λοιπόν στην απλή απόκτηση των διαφόρων γνώσεων που είναι απαραίτητες για την υιοθέτηση υπεύθυνης συμπεριφοράς και ενεργού συμμετοχής στη διατήρηση και επίλυση περιβαλλοντικών προβλημάτων, αλλά είναι πολύ ελπιδοφόρο στις συμβολές του, στην άνθηση και ανάπτυξη ικανοτήτων και μυαλού ικανών να συλλάβει τον κόσμο στην πολυπλοκότητα και την ποικιλομορφία του. "

Εικόνα 15 Η ηθική κοινότητα της ΠΕ

Όπως ήδη αναφέρθηκε η Π.Ε. είναι μια διαρκής διαδικασία κατά την οποία οι εκπαιδευόμενοι συνειδητοποιούν το περιβάλλον, αποκτούν αξίες, ικανότητες, εμπειρία ή θέληση να αντιμετωπίσουν ατομικά ή συλλογικά ζητήματα που ανακύπτουν τα οποία πολλές φορές μοιάζουν περισσότερο με ηθικά ζητήματα όπως τα παρακάτω:

- Η κατανάλωση κρέατος αποτελεί ανάγκη για τη διατροφή του ανθρώπου ή εκμετάλλευση για τα αδύναμα πλάσματα?
- Τα πειράματα στα ζώα αποτελούν είναι απαραίτητα για την πρόοδο της ιατρικής?
- Τα ζωολογικά πάρκα είναι χώροι προφύλαξης ή αιχμαλωσίας?
- Μπορούν να καταναλώνουν οι σημερινοί άνθρωποι αλόγιστα, γνωρίζοντας μάλιστα ότι κάποιοι πόροι είναι μη ανανεώσιμοι?

Ωστόσο, το πρόβλημα της περιβαλλοντικής κρίσης για τον Δυτικό άνθρωπο, δεν είναι να κάνει τους λογαριασμούς του με τη φύση, αλλά και να αντιληφθεί τους δεσμούς που διατηρεί με αυτή. Το γενικό πλαίσιο των σχέσεων μας με τη φύση είναι κακώς καθορισμένο και ανεπαρκές. Έτσι ο εντοπισμός του κινδύνου της ανθρώπινης δραστηριότητας και η τροποποίηση αυτής της δραστηριότητας με το φως ορθολογικών και επιστημονικών αρχών η οποία πιστεύεται ότι μπορεί να λύσει όλα τα προβλήματα, δεν προϋποθέτει ότι θα καλυτερεύσει και τις σχέσεις με τη φύση.

Μια από τις πεποιθήσεις που συμμερίζονται πολλοί υπερασπιστές της περιβαλλοντικής ηθικής είναι ότι θεωρείται απαραίτητο να αμφισβητηθούν ρητά οι σχέσεις με τη φύση και ολόκληρη η δυτική παράδοση έτσι ώστε να οικοδομηθεί νέο πλαίσιο που θα λύνει τα οικολογικά προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζουμε.

Αυτή η τεράστια αμφισβήτηση ολόκληρης της δυτικής παράδοσης, αυτόματα θέτει κανόνες και οι κανόνες χρησιμεύουν ως όρια. Στην πραγματικότητα, η περιβαλλοντική ηθική είναι μια εταιρεία που θέτει στον εαυτό της το πρόγραμμα συστηματικής εξέτασης των αξιών που ρυθμίζουν τη σχέση των ανθρώπων με το φυσικό τους περιβάλλον και τον στόχο του περιορισμού βάσει των προτύπων της τάξης επιτρεπόμενων ενεργειών σε σχέση με τη φύση. Ο κανονισμός που πρέπει να τεθεί σε εφαρμογή στη σχέση μας με τη φύση δεν είναι πρωτίστως ένας νομικός, πολιτικός, τυπικός κανονισμός, αλλά ένας ηθικός κανονισμός που καθορίζει τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες είναι νόμιμο να επεκταθεί η κοινότητα. Ανθρώπινα όντα και υπόλοιπες οντότητες στις οποίες τα ανθρώπινα όντα πρέπει να αναγνωρίσουν τα

καθήκοντά τους, από την πιο ακατέργαστη μορφή ζωικής ζωής σε όλα τα οικοσυστήματα που συνθέτουν το φυσικό μας περιβάλλον.

Εικόνα 16 Οι αξίες της εκπαίδευσης

Εάν μια τέτοια επιχείρηση απαιτεί την υιοθέτηση μιας νέας ηθικής στάσης, που περιλαμβάνει μια αναδιατύπωση των φιλοσοφικών τρόπων ζωής της και οικονομικής και πολιτικής διοίκησης, τότε δεν αρκεί να εφαρμόζει μια τέτοια ηθική σε περιβαλλοντικά προβλήματα, αλλά μάλλον είναι σκόπιμο να αναρωτηθεί κανείς για τους όρους υπό τους οποίους μπορεί να δημιουργηθεί ένα είδος ηθικής υποχρέωσης που δικαιούται να περιμένει ένα ον ή μια οντότητα για να αποτελέσουν αντικείμενο ηθικής εκτίμησης. Η ηθική εκτίμηση και η έννοια της εγγενούς αξίας είναι ένα ορισμένο προνόμιο το οποίο έχει αναμφίβολα ασκήσει πολωτική επιρροή σε μεγάλη κλίμακα.

Η ανάπτυξη της έννοιας της «εγγενούς αξίας» των οντοτήτων του φυσικού κόσμου, που απαιτεί από μόνο του σεβασμό, είναι αδιάσπαστη από τη βασική κριτική της δυτικής παράδοσης η οποία ενοχοποιεί ιδιαίτερα κάποιον που τολμά να αμφισβητήσει τον ανθρωποκεντισμό δηλαδή την ιδέα ότι το ανθρώπινο ον είναι το μέτρο όλων των πραγμάτων.

Ο Lynn White Jr. είναι πιθανώς ο πρώτος ιστορικός-φιλόσοφος που έχει καταγγείλει τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα του δυτικού πολιτισμού, συνδέοντας ρητά αυτόν τον ανθρωποκεντισμό με την οικολογική κρίση, σε ένα αξιοσημείωτο άρθρο που δημοσιεύθηκε το 1967, με τον τίτλο «Οι ιστορικές ρίζες της οικολογικής μας κρίσης»

(White Jr., 1994) που πυροδότησε μια χιονοστιβάδα αντιδράσεων, και εξακολουθεί να συζητείται μέχρι σήμερα.

Συνοπτικά, το άρθρο του επιχειρήσει την ανίχνευση της οικολογικής κρίσης και ισχυρίστηκε ότι στην ουσία το πρόβλημα έχει τη βάση του στον ισχυρισμό των χριστιανικών αντιλήψεων ότι ο Θεός έπλασε τη γη για χρήση των ανθρώπων και μάλιστα ότι παραχώρησε στον άνθρωπο το δικαίωμα άσκησης εξουσίας πάνω σε όλες τις μορφές ζωής.

Στην Αρχαιότητα - θυμάται - κάθε δέντρο, κάθε πηγή, κάθε ποτάμι, κάθε λόφος, είχε τη δική του ιδιοφυή θέση, το διδακτικό του πνεύμα, έτσι ώστε πριν κόψει ένα δέντρο, να σκάψει ένα βουνό ή να χτίσει ένα φράγμα σε ένα ποτάμι, το πρώτο σημαντικό που έπρεπε να κάνει, ήταν να συνδυάσει το πνεύμα του τόπου και να προσελκύσει τις καλές του ευχές. Καταστρέφοντας τον παγανισμό, ο Χριστιανισμός κατέστησε δυνατή την εκμετάλλευση της φύσης σε ένα κλίμα αδιαφορίας για το περιβάλλον, τα πνεύματα και τις θεότητες.

Και η επίμαχη φράση της Βίβλου βρίσκεται στη Γένεση 1:28: «και τους ευλόγησε ο Θεός και είπε σ' αυτούς ο Θεός: Αυξάνεστε και πληθύνεστε και γεμίστε τη γη, και κυριεύστε την, και εξουσιάζετε επάνω στα ψάρια της θάλασσας, κι επάνω στα πουλιά του ουρανού κι επάνω σε κάθε ζώο που κινείται στη γη» η οποία κάνει τον διάσημο Αμερικανό συγγραφέα να ξεσπά ότι ο Χριστιανισμός άφησε έναν απογοητευμένο κόσμο, έναν κόσμο που πρέπει να διαμορφωθεί, να κυριαρχήσει, έναν κόσμο να μειωθεί στην κατάσταση της αδρανούς ύλης και σταγγαλίζει το περιβάλλον.

Πολλά πράγματα σίγουρα θα μπορούσαν να ανατραπούν στο άρθρο του Lynn White Jr. και στην πραγματικότητα πολλά πράγματα έχουν ανατραπεί, αλλά το μεγάλο πλεονέκτημα αυτού του άρθρου είναι ότι έβαλε φωτιά, για παράδειγμα, στους πρωταγωνιστές της επιστημονικής κοινότητας, που αμφισβήτησαν τη φιλοσοφική ή επιστημονική παράδοση από τη σκοπιά του υποτιθέμενου ανθρωποκεντρισμού, ανοίγοντας έτσι μια καίρια συζήτηση.

Δεν υπάρχει τίποτα πιο παράλογο σύμφωνα με τον White από τη θέση ότι ο Άνθρωπος παρουσιάζεται (σαφώς και στον Αριστοτέλη) ως ο τελικός σκοπός της φύσης, σε βαθμό που να ορίζει όλες τις μορφές ζωής. Μεταξύ των άλλων, ως ένα είδος αριστούργημα της δημιουργίας τείνουν όλες οι προσπάθειες της φύσης να το ευχαριστήσουν, μέσω της οποίας παίρνει τη θέση του σε μια ιεραρχία η οποία νομικά

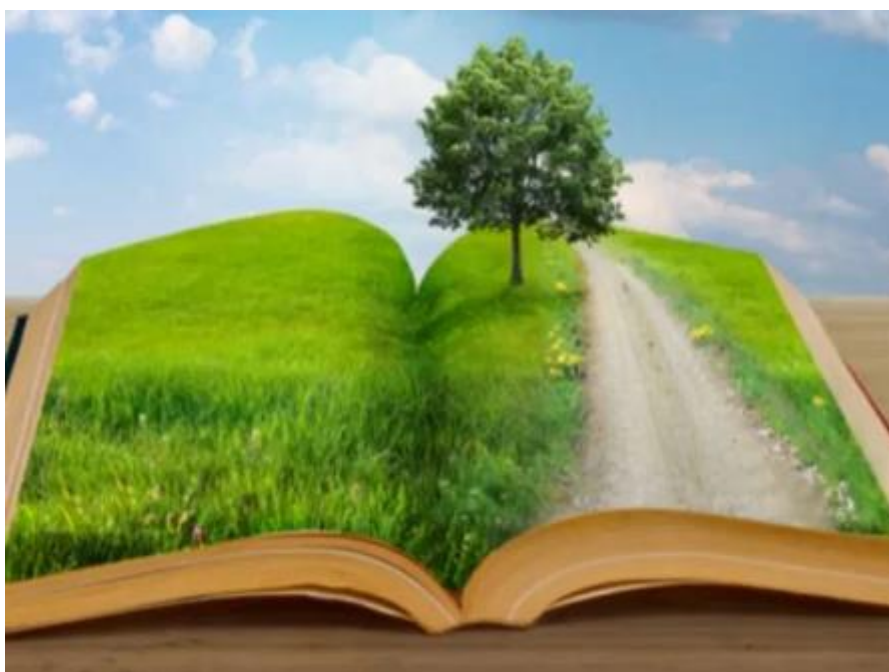

θεμελιώνει την αυτοκρατορία του στο σύνολο των φυσικών όντων. Ο άνθρωπος, επειδή θεωρείται ως ο μοναδικός δικαιούχος της δημιουργίας, είναι επίσης αυτός που έχει το δικαίωμα να υποτάξει τη φύση και να την εκμεταλλευτεί, ό, τι έχει σε σχέση με αυτόν μόνο μια εργαλειακή αξία. Το να πούμε για ένα πράγμα ότι έχει μια εργαλειακή αξία σημαίνει ακριβώς ότι δεν έχει εγγενή αξία, δηλαδή, καμία αξία από μόνη της, αλλά ότι έχει μόνο την αξία που της απονέμεται από τη χρήση που μπορούν να της προσδώσουν τα ανθρώπινα όντα.

Όταν κάποιος θεωρεί τον εαυτό του ως μέλος μιας κοινότητας ζωής με την οποία έχει συνεξελιχθεί, είναι προφανές ότι πρέπει να επανεξεταστεί η οριοθέτηση των συνόρων της εν λόγω κοινότητας. Στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής ηθικής, το έργο του Holmes Rolston III (1988) και του J. Baird Callicott (1999) είναι πιθανώς το πιο αντιπροσωπευτικό, γιατί αντλούν την ιδιαιτερότητά τους από το γεγονός ότι λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τα ζωντανά όντα, καθώς και τα αβιοτικά συστατικά του φυσικού περιβάλλοντος, ως ηθικούς ασθενείς, δηλαδή ως όντα ικανά να παρουσιαστούν ως αντικείμενα ηθικής ανησυχίας για τον εαυτό τους.

4.3 Το ηθικό δίλημμα της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης

Συχνά οι ερωτώμενοι να αποσαφηνίσουν την έννοια της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης απαντούν ότι η περιβαλλοντική εκπαίδευση είναι ταυτόσημη με τοσεβασμό, την ευθύνη ή την αλληλεγγύη. Είναι δηλαδή οι διάσημες περιβαλλοντικές αξίες που αναφέρονται στην περιβαλλοντική εκπαίδευση.

Εικόνα 17 Η ΠΕ είναι περισσότερο από γνώση, είναι στάση ζωής

Συγκεκριμένα οι περιβαλλοντικές αξίες αναφέρονται στη ζωή, στη φύση και στην ακεραιότητα των οικοσυστημάτων, στην ομορφιά, στην ανθεκτικότητα και βιωσιμότητα. Από αυτές τις αξίες όμως ποιες είναι καθοριστικές ή θεωρούνται θεμελιώδεις; Ποιες είναι εγγενείς αξίες ή ποιες αξίες σχετίζονται με την ατομική ζωή ή την κοινωνία;

Είναι αυτονόητο ότι μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να είναι πραγματικά διαφωτιστική ή ότι μπορεί να φέρει πολύτιμα στοιχεία στην κατανόηση των περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Είναι φανερό όμως ότι η προσέγγιση που επικρατεί σήμερα, και η προσπάθεια της ενοποίησης γύρω από μερικές βασικές ιδέες της περιβαλλοντικής ηθικής, πάσχει από έλλειψη ριζοσπαστικότητας, με αποτέλεσμα οι βασικές αιτίες της «οικολογικής κρίσης» την οποία αντιμετωπίζουμε να παραμένει στο ίδιο πλαίσιο ανεπαρκούς προβληματισμού.

Με ποια έννοια μπορούμε πράγματι να μιλήσουμε για μια περιβαλλοντική «κρίση»; Θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για μια απλή διαταραχή που προκαλεί τις δυνατότητες αποκατάστασης των φυσικών αποθεμάτων και της ισορροπίας τους. Οι ανθρώπινες παρεμβάσεις, επειδή είναι όλο και πιο μαζικές και όλο και περισσότερο συγκεντρωμένες στο χρόνο, απειλούν να διακόψουν τους φυσικούς κύκλους και να οδηγήσουν σε κατώφλια μη αναστρέψιμων κινδύνων.

Αυτές οι παρεμβάσεις είναι δυνατόν να αποφευχθούν, υπό τον όρο ότι οι περιβαλλοντικές πολιτικές θα θέσουν ρητά τον στόχο της κριτικής και της δράσης που θα ενέχουν την ισορροπία στον καθορισμό νέων κανόνων συμπεριφοράς σύμφωνα με τα μαθήματα της οικολογίας και άλλων επιστημών, χωρίς να απονέμεται στην επιστήμη η δύναμη της απόφασης αλλά στις αλληλέγγυες ομάδες.

Η οργάνωση των αξιών μεταξύ τους, με τη μορφή ενός συστήματος, αντιστοιχεί σε μια ηθική. Οι μαθητές μέσα από την περιβαλλοντική εκπαίδευση προσδιορίζουν τις υποκείμενες αξίες ρητές ή σιωπηρές.

Η αντιπαράθεση με ένα δίλημμα ή μια κοινωνική σύγκρουση που πρέπει να λυθεί για παράδειγμα η χρήση της γησιμιας κοινότητας για την εγκατάσταση ενός αιολικού πάρκου, οδηγεί σε εξέταση ότι το ηθικό επιχείρημα μπορεί να αντιστοιχεί σε ένα

σύνολο αξιών που διατηρούνται εκ των προτέρων από πρωταγωνιστές που τους πρότειναν ένα ηθικό πλαίσιο αναφοράς.

Από την άλλη είναι μια εξελικτική διαδικασία που μπορεί να δημιουργήσει μια συλλογική αντίδραση από τους γεωργούς της περιοχής που θα χάσουν καλλιεργήσιμη γη. Η δυναμική των διαφόρων παραγόντων διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στο να ληφθεί μία απόφαση και στο κατά πόσο αυτή η απόφαση θα δρα υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς. Πως θα πρέπει να αντιμετωπιστεί καθένα από αυτά τα διαφορετικά περιβάλλοντα; Πώς μπορεί κανείς να σταθμίσει μία τέτοια απόφαση;

Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση χρησιμοποιεί την μέθοδο του ηθικού διλήμματος για να καλλιεργήσει και μέσα από τη συζήτηση να αποσαφηνίσει τις αξίες.

Είναι μια μέθοδος η οποία δίνει στους μαθητές τη δυνατότητα, να κατανοήσουν μια περιβαλλοντική προβληματική, να ανταλλάξουν απόψεις και να αποσαφηνίσουν τις αξίες τις δικές τους και των άλλων.

4.4 Το δίλημμα του τρένου και το δίλημμα του φυλακισμένου

Όπως παρουσιάστηκε και σε προηγούμενες ενότητες τα προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει ο Δυτικός άνθρωπος και έχουν επικρατήσει να συνοψίζονται με τον όρο περιβαλλοντική κρίση, προέρχονται δε, σε μεγάλο βαθμό από τις δραστηριότητες του, την ιδέα της υπεροχής του και την κακή εν γένει σχέση του με τη φύση έρχεται να επανατοποθετήσει στη σωστή τους διάσταση η περιβαλλοντική ηθική. Η περιβαλλοντική ηθική προσπαθεί να εντοπίσει τον κίνδυνο της ανθρώπινης δραστηριότητας και να τροποποιήσει αυτή τη δραστηριότητα με το φως ορθολογικών και επιστημονικών αρχών.

Πολλές φορές όμως η στάθμιση των ενεργειών του ανθρώπου προσομοιάζουν με ηθικά διλήμματα τα οποία δεν βοηθούν ώστε να καλυτερεύσει τις σχέσεις του με τη φύση. Έχει ενδιαφέρον να εκτεθούν παρακάτω κάποια από τα γνωστά διλήμματα της θεωρίας των παιγνίων ώστε να μπορέσουμε να αντιληφθούμε την άσχημη θέση στην οποία περιέρχεται ο άνθρωπος, ίσως μάλιστα χωρίς τη θέλησή του.

Είστε ο οδηγός του τραμ. Οδηγείτε και ξαφνικά συνειδητοποιείτε ότι, στην πίστα, εργάζονται πέντε εργαζόμενοι στους σιδηροδρόμους, στη διαδρομή που θα ακολουθήσετε.

Δεν σας άκουσαν να έρχεστε και χωρίς αμφιβολία ότι αν δεν ενεργήσετε (αλλά είναι πολύ αργά για να σταματήσετε) θα σκοτώσετε αδυσώπητα αυτούς τους πέντε εργαζόμενους. Καλυμμένος με ιδρώτα, ξαφνικά συνειδητοποιείς ότι μια μικρή παρακαμπτήριο θα μπορούσε να σώσει τους ατυχούς πέντε την τελευταία στιγμή. Κακοτυχία! Ένας σιδηρόδρομος, αλλά μόνο ένας, είναι επίσης εκεί. Ποια απόφαση παίρνεις;

Οι περισσότεροι από τους ερωτηθέντες απαντούν ότι, αρκεί να το κάνετε, δεδομένου ότι πρέπει να είστε η αιτία για κάτι, μπορεί επίσης να είστε η αιτία του μικρότερου κακού. Όλοι λυγίζουν, επομένως, στο μονοπάτι του μοναδικού σιδηροδρόμου. Κατανοούμε τον υπολογισμό, χρηστικό σε αυτήν την περίπτωση, και στη συνέχεια θα μπορούσαμε να αντλήσουμε έναν κανόνα όπως: «Καλύτερος ένας νεκρός από πέντε».

Το «δίλημμα των φυλακισμένων» προέρχεται από το ανέκδοτο που αφηγήθηκε ο μαθηματικός Albert Tucker κατά τη διάρκεια σεμιναρίου στο Πανεπιστήμιο του Στάνφορντ το 1950, το οποίο έχει ως εξής: δύο άτομα συνελήφθησαν μαζί με την υποψία της κλοπής.

Οι φυλακισμένοι κρατούνται σε δύο διαφορετικά κελιά χωρίς να είναι σε θέση να επικοινωνήσουν και τους δίνονται οι ακόλουθες επιλογές:

- εάν μόνο ένας από τους δύο ομολογήσει και καταγγείλει τον συνεργό του, θα αφεθεί ελεύθερος, αλλά ο άλλος θα λάβει τη μέγιστη ποινή (οκτώ χρόνια φυλάκισης)
- Εάν και οι δύο λένε ότι είναι αθώοι λόγω έλλειψης αποδεικτικών στοιχείων, θα καταδικαστούν σε σύντομη ποινή (ένα έτος).
- Αν και οι δύο ομολογήσουν, ο καθένας θα μειώσει την ποινή του σε τέσσερα χρόνια.

Τι πρέπει να κάνουν; Να ομολογήσουν ή να αρνηθούν; Πρόκειται για τη λήψη της καλύτερης απόφασης, ανεξάρτητα από το τι είναι το άλλο άτομο. Εάν ο συνεργάτης ομολογήσει, πρέπει επίσης να ομολογήσουν και οι δύο για να καταδικαστούν σε τέσσερα χρόνια. Εάν το αρνηθεί μόνο ο ένας, θα χρειαστούν οκτώ χρόνια για τον άλλο φυλακισμένο. Σε περίπτωση που αρνηθούν και οι δύο καταδικάζονται σε ένα έτος.

Συμπέρασμα: Σε **προσωπικό επίπεδο**, είναι λογικό να ομολογήσουν και να καταγγείλουν τον άλλο για να είναι ελεύθεροι ή να υπηρετήσουν μόνο τέσσερα χρόνια στη φυλακή. Αν εξεταστεί το θέμα σε **συλλογικό επίπεδο** και οι δύο έχουν συμφέρον να αρνηθούν. Ανίκανοι να συνεργαστούν, ομολογούν και καταγγέλλουν ο ένας τον άλλον, βλάπτοντας ταυτόχρονα ο ένας τον άλλον.

Το δίλημμα των κρατουμένων είναι μια από τις πιο διάσημες θεωρίες των παιγνίων, η οποία παρέχει ένα πλαίσιο για την επίτευξη ισορροπίας μεταξύ συνεργασίας και ανταγωνισμού και είναι ένα χρήσιμο εργαλείο για τη λήψη στρατηγικών αποφάσεων.

Το πρόβλημα του τρόλεϊ υπογραμμίζει μια θεμελιώδη ένταση μεταξύ δύο σχολών της ηθικής σκέψης. Η ωφελμιστική προοπτική υπαγορεύει ότι η πιο κατάλληλη δράση είναι αυτή που επιτυγχάνει το μεγαλύτερο καλό για τον μεγαλύτερο αριθμό.

Εν τω μεταξύ, η δεοντολογική προοπτική ισχυρίζεται ότι ορισμένες ενέργειες - όπως η δολοφονία ενός αθώου ατόμου - είναι απλώς λανθασμένες, ακόμη και αν έχουν καλές συνέπειες. Στις δύο εκδοχές του προβλήματος του τρόλεϊ παραπάνω, οι ωφελμιστές υποστηρίζουν ότι πρέπει να θυσιαστεί ένας για να σωθούν πέντε, ενώ οι δεοντολόγοι λένε ότι δεν πρέπει.

Η ψυχολογική έρευνα δείχνει ότι στην πρώτη εκδοχή του προβλήματος, οι περισσότεροι άνθρωποι συμφωνούν με τους ωφελμιστές, θεωρώντας ότι είναι ηθικά αποδεκτό να γυρίσει ο διακόπτης, και να σκοτωθεί ένας για να σωθούν πέντε. Αλλά στη δεύτερη εκδοχή του προβλήματος, οι δεοντολογιστές πιστεύουν ότι δεν είναι αποδεκτό να σπρώχνεις έναν ξένο στο θάνατό του - σκοτώνοντας ξανά έναν για να σώσεις πέντε. Τι μπορεί να εξηγήσει αυτήν την ασυμφωνία;

Οι επιστήμονες πιστεύουν ότι οι ηθικές μας προθέσεις εξελίχθηκαν για να μας κάνουν καλούς κοινωνικούς εταίρους. Επειδή μαθαίνουμε από πολύ νεαρή ηλικία ότι η βία εναντίον άλλων τιμωρείται συνήθως, οι ηθικές μας διαισθήσεις λένε ότι είναι λάθος να κάνουμε ενέργειες που βλάπτουν φυσικά άλλους. Έτσι, σε εκδοχές παρόμοιες του προβλήματος του τρόλεϊ που συνεπάγονται βλάβη ενός ατόμου για τη διάσωση πολλών είναι γενικά περισσότερο αποδεκτές.

Αρα όταν το δίλημμα περιλαμβάνει τη χρήση ενός ατόμου ως μέσου για τη στήριξη ενός σκοπού, στο παράδειγμα μας, τη διάσωση άλλων μοιάζει να γέρνει προς το καλό των πολλών.

Όμως το να αντιμετωπίζονται οι άλλοι ως άτομα με τα δικά τους δικαιώματα, επιθυμίες και ανάγκες, και όχι απλώς ως αντικείμενα που πρέπει να χρησιμοποιούνται κατά βούληση, είναι βασική πτυχή του να είναι κάποιος καλός κοινωνικός εταίρος. Και υπάρχουν ενδείξεις ότι οι άνθρωποι δυσπιστούν έντονα σε εκείνους που χρησιμοποιούν άλλους ως μέσο για ένα σκοπό.

Οι επικριτές του προβλήματος του τρόλεϊ λένε ότι είναι αρκετά μη ρεαλιστικό να αποκαλυφθεί κάτι σημαντικό για την ηθική της πραγματικής ζωής. Για παράδειγμα η άνοδος των αυτοκινούμενων αυτοκινήτων καθιστά τα ηθικά διλήμματα πολύ πιο σχετικά και καθημερινά από ποτέ.

Θα πρέπει ένα αυτοκινούμενο αυτοκίνητο να προστατεύει τη ζωή των επιβατών του, ακόμη και εις βάρος ενός μεγαλύτερου αριθμού πεζών; Και εδώ, οι διαισθήσεις μας είναι ασυνεπείς: θέλουμε τα αυτοκίνητα άλλων ανθρώπων να μεγιστοποιούν τον αριθμό των ζώων που σώζονται - αλλά πιστεύουμε ότι το δικό μας αυτοκίνητο πρέπει να μας προστατεύει με κάθε κόστος.

Καθώς οι τεχνολογίες μας καθίστανται όλο και περισσότερο ικανές να λαμβάνουν ηθικές αποφάσεις, η κατανόηση των δικών μας ηθικών διαισθήσεων καθίσταται ακόμη πιο σημαντική.

Τέτοιου είδους διλήμματα συναντώνται συχνά. Οι άνθρωποι επιθυμούν περισσότερες δωρεάν δημόσιες υπηρεσίες χωρίς να συμφωνούν να πληρώνουν τους απαραίτητους φόρους. Θέλουν να σώσουν τον πλανήτη χωρίς να αλλάξουν τη συμπεριφορά τους. Οι συγκεκριμένες καταστάσεις αποκαλύπτουν ότι οι μεμονωμένες αποφάσεις, είναι ορθολογικές μεν αλλά μη βέλτιστες για την κοινότητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ5

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

5.1 Τι προσφέρει η περιβαλλοντική εκπαίδευση στους μαθητές

Η περιβαλλοντική εκπαίδευση ασχολείται με τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του. Αντιμετωπίζει τις αιτίες της ανθρώπινης δραστηριότητας και τις επιπτώσεις της στη φύση και την κοινωνία (π.χ. συνέπειες της υπερεκμετάλλευσης πόρων, κλιματική αλλαγή, απώλεια βιοποικιλότητας και βλάβες στα οικοσυστήματα).

Η περιβαλλοντική εκπαίδευση ασχολείται με τη σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και το περιβάλλον του. Ενσωματώνει τις προσεγγίσεις των φυσικών επιστημών και των ανθρώπινων και κοινωνικών επιστημών και δίνει έμφαση στην κατανόηση των αλληλεπιδράσεων. Σε αυτή τη βάση, οι βασικές περιβαλλοντικές γνώσεις, η κατανόηση των κοινωνικοοικονομικών αλληλεπιδράσεων και των οικοσυστημάτων, καθώς και η σχέση μεταξύ ανθρώπου και φύσης είναι θεμελιώδεις. Η περιβαλλοντική εκπαίδευση βασίζεται στις αξίες, διότι αφορά τη διατήρηση των φυσικών θεμελίων της ζωής.

Η περιβαλλοντική εκπαίδευση προάγει δεξιότητες που επιτρέπουν σε κάποιον να κατανοήσει τα όρια των φυσικών θεμελίων της ζωής και, ως αναπόσπαστο μέρος μιας κοινότητας, να βοηθήσει στη διαμόρφωση του φυσικού περιβάλλοντος και της κοινωνίας μελλοντικά, ενωμένη και υπεύθυνη. Η περιβαλλοντική εκπαίδευση συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση των περιβαλλοντικών, κοινωνικών, οικονομικών, πολιτιστικών και ηθικών αλληλεξαρτήσεων και βοηθά τους μαθητές να λάβουν συναπόφατες αποφάσεις και να ενεργούν ανάλογα.

Η σύγχρονη περιβαλλοντική εκπαίδευση δίνει έμφαση στην προώθηση της βούλησης για δράση και της ικανότητας των ανθρώπων να διαχειρίζονται με σεβασμό τους φυσικούς πόρους, μεταξύ ατομικών και κοινωνικών, οικονομικών και οικολογικών συμφερόντων, συμπίπτοντας σε μεγάλο βαθμό με τους στόχους της αειφόρου ανάπτυξης.

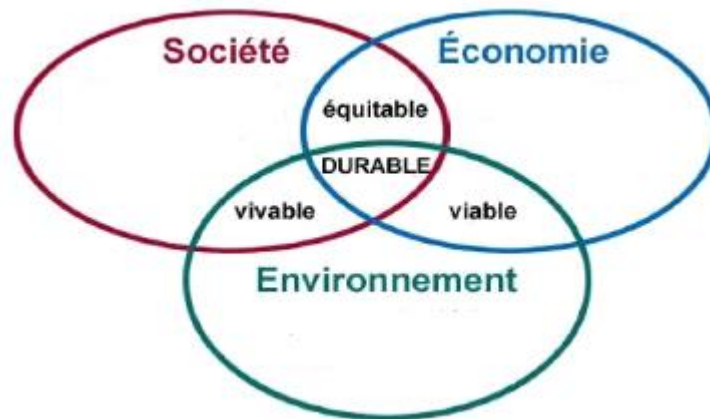
5.2 Τα δικαιώματα των μελλοντικών γενιών

Ο νόμος των μελλοντικών γενεών χωρίζεται σε δύο κύριους τομείς: αφενός, περιβαλλοντικός νόμος (αειφόρος ανάπτυξη) και, αφετέρου, νόμος περί βιοηθικής (προστασία της ανθρώπινης κατάστασης). Η ίδια η ιδέα των μελλοντικών γενεών συνδέεται εγγενώς με αυτήν της αειφορίας. Προϋποθέτει επέκταση της χρονικότητας του νόμου για την ενσωμάτωση της προστασίας των πληθυσμών και των ειδών μακροπρόθεσμα. Αλλά αυτό δεν είναι εντελώς νέο: η έννοια των μελλοντικών γενεών βλασταίνει από το 1945 στις έννοιες των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας ή της κοινής κληρονομιάς της ανθρωπότητας. Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα διασταύρωση πραγματοποιήθηκε το 1972, όταν η έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του περιβάλλοντος τέθηκε σε προοπτική από τη Διακήρυξη της Στοκχόλμης.

Στη συνέχεια, η ιδέα των μελλοντικών γενεών εμφανίστηκε ρητά με την τυποποίηση του στόχου της αειφόρου ανάπτυξης, ιδίως μετά τη διάσκεψη του Ρίο το 1992. Αυτά τα δύο γεγονότα κατέστησαν δυνατή την αρχή της σκέψης μιας εξέλιξης που δεν θέτει σε κίνδυνο τις ικανότητες των μελλοντικών γενεών να ανταποκριθούν τις ανάγκες τους. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκαν διάφορες διαδικασίες μεταμόρφωσης. Ιδιαίτερα με την ολοκαίνουργια αρχή της προφύλαξης, μεταβαίνουμε από τον τιμωρητικό νόμο, ο οποίος επιβάλλει εκ των υστέρων κυρώσεις, σε

δικαιώματα αναμονής, που αποσκοπούν στην αποφυγή καταστροφών στην υγεία και

στο περιβάλλον.

Εικόνα 18 Οι πυλώνες της βιώσιμης ανάπτυξης. Η τομή τους ανά δύο (από πάνω και δεξιόστροφα) δημιουργούν δίκαιο, διαρκές, βιώσιμο, αλλά η τομή των τριών δημιουργεί το αειφόρο

Από το 2000 έως το 2015, οι αρχές της προφύλαξης, το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον και η ανθρώπινη προστασία ενόψει των εξελίξεων στην επιστήμη, μέχρι τότε ελάχιστα αναγνωρισμένες, θεσμοθετήθηκαν από διάφορες διεθνείς συμβάσεις. Ενώ οι νομικές αρχές γίνονται πιο πυκνές, συχνά παραμένουμε στο πλαίσιο του «μαλακού νόμου»: η συντριπτική πλειονότητα των κειμένων υποστηρίζει κατ' αρχήν συμφωνίες, οι οποίες περιέχουν συστάσεις και δεν δημιουργούν σχεδόν νομικά δεσμευτικές υποχρεώσεις.

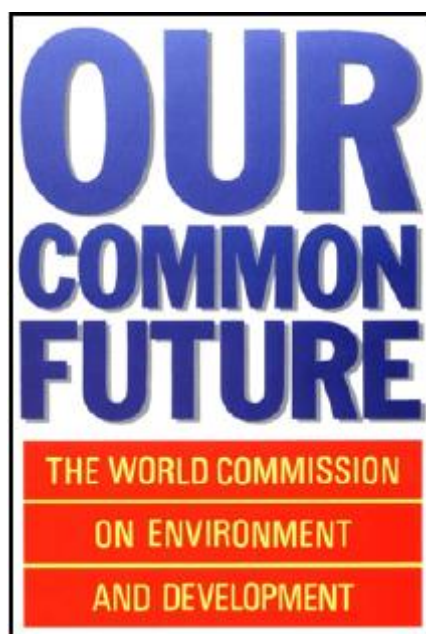
Από το 2015, έχουμε δει ένα νέο κύμα εξέλιξης στα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών, ένα έδαφος: πολλές νομικές ενέργειες που πραγματοποιούνται για λογαριασμό των μελλοντικών γενεών βρίσκονται επί του παρόντος σε λειτουργία. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, υπάρχουν αρκετές χιλιάδες αγωγές για το κλίμα για την προστασία του μελλοντικού περιβάλλοντος. Όσον αφορά τη γέννηση στην Κίνα, το 2018, των γενετικά τροποποιημένων διδύμων Lulu και Nana, αμφισβητεί με άνευ προηγουμένου και ιστορικό τρόπο την ανάγκη προστασίας της ανθρώπινης κατάστασης. Πιστεύεται ότι μια τέτοια γέννηση παραβιάζει τόσο την αξιοπρέπεια των παιδιών όσο και την αξιοπρέπεια της ανθρώπινης φυλής. Είναι προφανές ότι κάποια επιστημονική έρευνα εγείρει νομικά ζητήματα με τη σειρά της επιλογής του πολιτισμού.

5.3 Επιβολή του δικαιώματος των μελλοντικών γενεών από τα κράτη

Μπορούμε να επεκτείνουμε τον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και να υιοθετήσουμε την έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η οποία λαμβάνει υπόψη την ανάγκη για ένα οικολογικά βιώσιμο περιβάλλον για την επιβίωση όλων των ζώντων ειδών. Επί του παρόντος, αυτό το δικαίωμα υπάρχει στα εθνικά συντάγματα περισσότερων από 120 κρατών από τα 193 μέλη των Ηνωμένων Εθνών μέσω του στόχου της αειφόρου ανάπτυξης ή του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον.

Για να διασφαλιστεί η τήρηση αυτού του δικαιώματος διεθνώς, θα μπορούσε να προκύψει ένας Παγκόσμιος Οργανισμός Περιβάλλοντος, μαζί με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας. Η Corinne Lepage (Υπουργός περιβάλλοντος στη Γαλλία το 1997) φέρει πρόταση για μια Διακήρυξη για τα Δικαιώματα και τα καθήκοντα της Ανθρωπότητας, η οποία υποστηρίζει συγκεκριμένα τα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών.

Αυτή η Διακήρυξη βρίσκεται στη διαδικασία επικύρωσης από την κοινωνία των πολιτών, τους δικηγόρους και τις πόλεις σε όλο τον κόσμο. Υπάρχει επίσης μία δέσμευση που πρέπει να γίνει στην εποχή μας.

ανάγκες του παρόντος χωρίζοντας ναυπονομεύει τη δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες

Ενδεικτικά, λίγο πριν από τις ακροάσεις του Διεθνούς Δικαστηρίου Monsanto το 2016, ο Γενικός Εισαγγελέας δημοσίευσε ένα έγγραφο σύμφωνα με το οποίο το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο εξετάζει το ενδεχόμενο δίωξης για την οικοκτονία την καταστροφή δηλαδή του φυσικού περιβάλλοντος (χλωρίδας και πανίδας) ακόμη και για αρπαγή γης βάσει του εγκλήματος κατά της ανθρωπότητας. Είναι ένα ιστορικό και ισχυρό μήνυμα που στέλνεται με αυτό τον τρόπο. Εάν προκύψει μια τέτοια υπόθεση, θα είναι και η πρώτη του είδους για να προχωρήσει τόσο άμεσα προς την ποινικοποίηση των δικαιωμάτων των μελλοντικών γενεών.

5.4 Το δικαίωμα των μελλοντικών γενιών και η ιδέα της ανάπτυξης

Αναμφισβήτητα η έννοια της ανάπτυξης, όπως ήταν μέχρι τώρα κατανοητή βρίσκεται υπό αίρεση. Δεν υπάρχει ανάπτυξη παρά μόνο η αειφόρος ανάπτυξη που σέβεται την ισορροπία του πλανήτη, των ζωντανών πραγμάτων και της ζωής γενικότερα. Η μεγάλη περιβαλλοντική ζημία ρίχνει νέο φως στην κοσμογονία των αυτόχθονων πληθυσμών που θεωρούνται από καιρό υπο-ανάπτυκτοι.

Είναι αυτοί που ενσωματώνουν καλύτερα τον σεβασμό στη φύση και στο περιβάλλον. Ακριβώς, τα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών είναι ένας ισχυρός μοχλός για να οδηγήσουμε τις κοινωνίες μας σε αυτόν τον σεβασμό για τα ζωντανά πράγματα μακροπρόθεσμα. Σήμερα, ο δεσμός με τη μη ανθρώπινη διαβίωση έχει σπάσει στις δυτικές κοινωνίες. Αυτή η ρήξη συνδέεται με την αρχή της ανάπτυξης που είναι εγγεγραμμένη στην καρδιά του καπιταλιστικού συστήματος. Η ανάπτυξη που βασίζεται σε άπειρους πόρους πρέπει να εξεταστεί μέσω του πρίσματος της βιωσιμότητας και να μετατραπεί. Για να ανακαλύψουμε ξανά τη σχέση με τη ζωή και τον σεβασμό για το μέλλον, οι πρακτικές των αυτόχθονων πληθυσμών μπορούν σίγουρα να μας εμπνεύσουν.

5.5 Η κοινωνική και οικονομική πτυχή των μελλοντικών γενεών

Ποιο είναι το κοινωνικό και οικονομικό πεδίο των δικαιωμάτων των μελλοντικών γενεών; Είναι ένας νέος συστημικός ανθρωπισμός που προκαλεί περισσότερη αλληλεγγύη και κυρίως πέρα από τα παραδοσιακά χωρικά ή χρονικά σύνορα. Περιλαμβάνει την αναθεώρηση του κοινωνικού συμβολαίου, το οποίο στην εποχή της

παγκοσμιοποίησης, γίνεται ένα συμβόλαιο πολιτισμού που ενσωματώνει τόσο την επέκταση στο χρόνο όσο και ως προς τα άλλα είδη.

Και μάλλον στις σημερινές γενιές, δεν είναι απόλυτα σαφές τι θα χρειάζονται οι μελλοντικές γενιές για την επίτευξη της ευημερίας, αλλά μπορούμε να φανταστούμε κάποιες βασικές ανάγκες των ανθρώπων του μέλλοντος· και παρόλο που δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τις προσωπικές και πολιτιστικές δυνατότητές τους για την επίτευξη ευημερίας, γνωρίζουμε αρκετά για τις καθολικά διαθέσιμες ευκαιρίες για την ικανοποίηση των καθολικών βασικών αναγκών.

Για παράδειγμα, θα θέλουν να είναι υγιείς, και πολλοί από αυτούς θα θέλουν να απολαύσουν τις φρέσκες μέρες του καλοκαιριού. Αν καταστρέψουμε το στρώμα του όζοντος και οι μελλοντικές γενιές θα πρέπει να παραμείνουν κλειστές στο σπίτι για να αποφύγουν τον καρκίνο του δέρματος, αυτό δεν θα ήταν ηθικά σωστό, έτσι δεν είναι; (Krebs, 1999).

Θα θέλουν να εξασφαλίσουν με ασφάλεια την επάρκεια της επισιτιστικής τους αλυσίδας αλλά και μόνο με τα σημερινά δεδομένα, αυτό φαντάζει εξαιρετικά επισφαλές.

Και στο σημείο αυτό ακούγεται προφητική η φράση του Ινδιάνου Κρί, «Μόνο όταν το τελευταίο δέντρο έχει κοπεί και το τελευταίο ποτάμι έχει δηλητηριαστεί όταν και το τελευταίο ψάρι έχει πιαστεί, μόνο τότε θα διαπιστώσετε ότι τα χρήματα δεν τρώγονται. (Πρόβλεψη του XIX αιώνα των Ινδιανών της φυλής Κρίϊ που κατοικούσαν τα εδάφη του σημερινού Καναδά, Διαδόθηκε από τον οργανισμό “Greenpeace”).

Εικόνα 20 Κοινωνικό συμβόλαιο της αλληλεγγύης

Αρα η αναθεώρηση του κοινωνικού συμβολαίου περιλαμβάνει το να αγωνιστούμε σήμερα καλύτερα για την καταπολέμηση της «φτώχειας» των μελλοντικών γενεών. Η νομική εμπειρογνώμονας Mireille Delmas-Marty ζητά μια αλλαγή του σκηνικού, από εκείνο των «μοναχικών κρατών» σε εκείνο των «αλληλέγγυων κρατών». Τα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών μας επιτρέπουν να αντιμετωπίσουμε μαζί άτυπες, παγκόσμιες και διαχρονικές προκλήσεις. Είναι αναγκαιότητα πολιτισμού.

Τα περιβαλλοντικά προβλήματα, απορρέουν από τον τρόπο που οι κοινωνίες διαχειρίζονται το περιβάλλον, το είδος της ζωής που προάγεται, τη μορφή της ανάπτυξης που επιδιώκεται, τα μέσα και τις στρατηγικές που εφαρμόζονται προς την κατεύθυνση αυτή. Επομένως, στο πλαίσιο αυτό επιδιώκεται η διερεύνηση των ερωτημάτων της πολιτικής που σχετίζονται με *ποιος παίρνει τι, πότε και πως, ποιος αποφασίζει, με ποια κριτήρια, στη βάση ποιων αξιών, με ποιο τρόπο και για ποιο σκοπό*.

Το περιβάλλον δεν είναι κάτι που βρίσκεται μακριά, έξω από την πόλη. Είναι κομμάτι της ζωής που οφείλουμε να διαφυλάσσουμε και να προστατεύουμε, με συνέπεια απέναντι στους εαυτούς μας αλλά και απέναντι στις επόμενες γενιές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

6.1 Η αειφορία του μέλλοντος

Στο πλαίσιο της προηγμένης κοινωνίας μας είναι αδύνατο να κατανοήσουμε την οντότητα της και όλα τα επιμέρους συστήματα - οικονομία, πολιτική, οικογένεια, πολιτισμός - ανεξάρτητα από τη φύση. Τα περιβαλλοντικά προβλήματα δεν είναι προβλήματα που αφορούντο "περιβάλλον", είναι αναμφίβολα - στη γένεσή τους όπως και στη μορφή τους - κοινωνικά προβλήματα, προβλήματα του ανθρώπου, που επηρεάζουν την ιστορία του, τις συνθήκες διαβίωσής του, τη σχέση του με τον κόσμο και την πραγματικότητα, στην οικονομική, πολιτιστική και πολιτική του οργάνωση. (Beck, 2001)

Εν κατακλείδι, το παράδειγμα της αειφόρου ανάπτυξης, προσφέρει ένα θεωρητικό πλαίσιο που μπορεί να βοηθήσει στην τοποθέτηση και την αντιμετώπιση των ηθικών διλημμάτων στον τομέα του περιβάλλοντος. Ως βιώσιμη, είναι μια ανάπτυξη που μπορεί να επιτευχθεί χωρίς να διακυβεύεται η εμπειρία ζωής των μελλοντικών γενεών, και η οποία περιέχει πληθώρα παραμέτρων: κοινωνικών, περιβαλλοντικών και οικονομικών. Φυσικά, εδώ έχουμε έναν κανονιστικό προσανατολισμό, υπάρχει ένα αίτημα για αειφόρο ανάπτυξη. Μια ανάλυση αυτής της έννοιας υπό το φως των στοιχείων που φέρνει ο ρεαλισμός θα μας επιτρέψει να δούμε καλύτερα πώς ο τελευταίος καθιστά δυνατή την «κατανόηση» και ίσως επίσης και την ταυτόσημη αντιμετώπιση γύρω από συγκεκριμένα ζητήματα. Γιατί ναι μεν η αειφόρος ανάπτυξη παρέχει μια κανονιστική θεωρία σχετικά με τον προσανατολισμό των πολιτικών της κοινωνίας, απαιτεί όμως την οργάνωση της υπεύθυνης συμμετοχής ενός πλήθους παραγόντων και ατόμων. Δεν θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε επαρκώς την αειφόρο ανάπτυξη εάν πιστεύαμε ότι παρέχει απλώς ένα σύνολο κριτηρίων που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από έναν μεμονωμένο υπεύθυνο λήψης αποφάσεων, όπως η εφαρμογή ενός κανονιστικού μοντέλου αρχής. Αντίθετα, πρέπει να αναρωτηθούμε πώς η βιώσιμη ανάπτυξη μπορεί να έχει νόημα και αποτελεσματικότητα. Για να το θέσουμε με δύο λόγια, αρκεί λοιπόν να μεταφέρουμε την προοπτική, περνώντας από την έννοια στα κοινωνικά στοιχεία που επικαλείται η αειφόρος ανάπτυξη. Στην πραγματικότητα, είναι απαραίτητο να μετακινηθούμε από

τη θεωρία στην πράξη, η οποία θεωρία έχει ένα ενοποιητικό και λειτουργικό χαρακτήρα. Πρέπει να ανοικοδομήσουμε την «αιφόρο ανάπτυξη» όσον αφορά τους βασικούς ανθρώπινους εταίρους της, οι οποίοι πρέπει να καλούνται μαζί και να συνεργάζονται. Αυτός ο όρος μας μιλά για στόχους που πρέπει να επιτευχθούν μαζί, εκείνους της ανάπτυξης που λαμβάνουν επαρκώς υπόψη τις κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές πτυχές σε ένα συγκεκριμένο αναπτυξιακό τομέα. Γι αυτό και μόνο η ιδέα της αειφορίας γίνεται πολλά, διότι οδηγεί στο να συνεργαστούν όλοι οι «παίκτες»των σχετικών τομέων. Είναι απλώς απαραίτητο να οικοδομηθούν διαδικασίες διακυβέρνησης που θα επιτρέψουν την επίτευξη βιώσιμων παραδειγμάτων αειφόρου ανάπτυξης. Περισσότερο να πούμε, ότι μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί φυσικά να γίνει χωρίς τους πολιτικούς εκπροσώπους, αλλά όχι σε μια προσέγγιση διοίκησης και ελέγχου. Μερικές φορές απαιτείται αποκέντρωση των θεμάτων σε περιφερειακό επίπεδο, αλλά μερικές φορές θα είναι επίσης απαραίτητο να διευρυνθεί το γεωγραφικό πλαίσιο αναφοράς πέρα από τα έθνη-κράτη. Ο πραγματισμός, ο οποίος προϋποθέτει μια δημοκρατική ζωή, θα κατευθυνθεί προς το να καταστεί δυνατός μεταξύ των διαφορετικών παραγόντων ή κοινωνιών ένας αμοιβαίος κανονισμός βασισμένος σε περιβαλλοντικές αξίες. Και εδώ θα πρέπει να αποφευχθούν οι συμβιβασμοί αλλά να οικοδομηθεί μια συμφωνία που θα επιτρέπει την ενσωμάτωση σε ένα μεγαλύτερο σύνολο, των αξιών που μεταφέρονται και υποστηρίζονται σε επιχειρηματολογική άποψη. Αν δεν αναγνωριστεί η εξίσου ουσιαστική αξία της διατήρησης και ανάπτυξης του περιβαλλοντικού βιοσυστήματος, δεν μπορούμε να στοχεύσουμε στην περιβαλλοντική διακυβέρνηση. Με αφορμή την περιβαλλοντική διακυβέρνηση, θα προχωρήσουμε από τη φιλοσοφία της αυτορρύθμισης των μεμονωμένων ανθρώπινων ομάδων κλειστών για τον εαυτό τους και τις ανάγκες τους, σε μια προοπτική ανοίγματος ή επέκτασης της ομάδας αναφοράς.

Στο σημείο αυτό η προσφορά της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης που σχετίζεται με τις περιβαλλοντικές αξίες θα στοχεύει σε μια εξελικτική δυναμική. Συνοπτικά, η διαδικασία της εκπαίδευσης θα επικεντρωθεί στην κριτική διερεύνηση του φάσματος των περιβαλλοντικών αξιών, θα στοχεύει στην αποδόμηση των κοινών τόπων και θα καλέσει τα λογικά όντα να βελτιωθούν και να ανακατασκευάσουν τις δικές τους ηθικές επιλογές. Το καθήκον της εκπαίδευσης για τις αξίες σε περιβαλλοντικά ζητήματα είναι πράγματι πολύπλοκο και συνεπάγεται σημαντικές εκπαιδευτικές προκλήσεις.

Για την οικοδόμηση ενός μέλλοντος, πιο σταθερού περιβαλλοντικά, απαιτείται η ύπαρξη περιβαλλοντικού οράματος, όπου τα διδάγματα του παρόντος θα οδηγήσουν και θα συνδεθούν με το μοντέλο της αειφορίας και της αυτοσυντηρούμενης κοινωνίας. Η αυτοσυντηρούμενη κοινωνία εξυπηρετεί τις ανάγκες της χωρίς να υποσκάπτει τις ανάγκες των μελλοντικών γενεών. Και αυτή η έννοια της διαγενεακής αλληλεγγύης έχει ένα απόλυτα ηθικό και δίκαιο χαρακτήρα.

Η ρεαλιστική προσέγγιση μας ενθαρρύνει να αναζητήσουμε τις πιο ρεαλιστικές λύσεις και η ιστορία του σύγχρονου ηθικού πολιτισμού χαρακτηρίζεται από μια προοδευτική επέκταση του ηθικού σεβασμού σε όλες τις κατηγορίες ανθρώπων που έχουν πληγεί και έχουν θιγεί από αδικία είτε είναι γυναίκες, μαύροι, παιδιά, πολιτιστικές μειονότητες ή ζώα. Η τάση να συμπεριληφθούν τα ζώα στην ανθρώπινη ηθική κοινότητα είναι μέρος αυτού του κινήματος και τώρα φαίνεται ακαταμάχητη.

Κατά συνέπεια, το έργο της περιβαλλοντικής ηθικής δεν μπορεί να είναι η προώθηση της κανονιστικής συμπεριφοράς έναντι του μη ανθρώπινου περιβάλλοντος ως συνάρτηση της ευημερίας και της ανθρώπινης ευημερίας, καθώς αυτό δεν σημαίνει να αποδίδει αξία στη φύση μόνο ως λειτουργία των ανθρώπων (ως εκ τούτου μια εργαλειακή αξία). Στην περιβαλλοντική ηθική, δεν υπάρχει ζήτημα προώθησης μιας ισορροπημένης χρήσης ή μιας αειφόρου χρήσης των φυσικών πόρων για την εγγύηση της επιβίωσης της ανθρωπότητας. Είναι πρωτίστως ένα ζήτημα διεκδίκησης της ηθικής εκτίμησης του μη ανθρώπινου περιβάλλοντος για τον εαυτό του, αντιτάσσοντας τη μείωση των στοιχείων που αποτελούν το περιβάλλον σε μοναδικούς και μοναδικούς πόρους, προκειμένου να φέρει τη φύση στο φως ως τόπος εγγενών αξιών του οποίου η ύπαρξη επιβάλλει έναν ορισμένο αριθμό ηθικών υποχρεώσεων.

Ο κάθε άνθρωπος θα πρέπει να κατανοήσει ότι αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των φυσικών οικολογικών συστημάτων, τα επηρεάζει και επηρεάζεται άρα ο ρόλος του είναι καθοριστικός και κρίσιμος για την αειφόρο λειτουργία τους. Είναι αναγκαίο να αντιληφθεί τη σημασία των ατομικών και συλλογικών επιλογών και τρόπων ζωής ως κρίσιμων για την αειφορία του κοινωνικό-περιβαλλοντικού συστήματος που ζει και αναπτύσσεται.

Επειτα το κάθε άτομο θα πρέπει να είναι ικανό να κατανοήσει σύνθετα περιβαλλοντικά προβλήματα, να συλλέξει, να αναλύσει και να συνθέσει δεδομένα που αφορούν τις αιτίες δημιουργίας τους. Να αναζητήσει και να επεξεργαστεί την

επιστημονική γνώση, να αντιληφθεί τις συγκρούσεις που εμπεριέχονται, να θωρήσει κριτικά τις κοινωνικές επιλογές και πολιτικές αποφάσεις. Να εξετάζει με ειλικρίνεια τις προσωπικές του απόψεις, πρακτικές, προκαταλήψεις και στερεότυπα, να κάνει επιλογές και να συμμετέχει σε αλλαγές σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, καθώς σύμφωνα με τον Huckle (2004) : *"ο κόσμος δεν μπορεί να αλλάξει αν δεν ερμηνευτεί επαρκώς"*.

Η οικοδόμηση του μέλλοντος με όρους περιβαλλοντικής και κοινωνικής αειφορίας, απαιτεί ενεργούς πολίτες. Πολίτες ικανούς να συμμετέχουν σε δημοκρατικές διαδικασίες, να διερευνούν κριτικά τις περιβαλλοντικές αποφάσεις και τους θεσμούς που τις στηρίζουν. Πολίτες που να επιθυμούν να ξεπεράσουν την απάθεια ή την απέχθεια για τις αποφάσεις που λαμβάνονται από άλλους και καθορίζουν το παρόν και το μέλλον τους και να γίνουν συμμετοχοί στη διαμόρφωση του παρόντος και του μέλλοντος τους. Πολίτες εντέλει, οι οποίοι να ασκούν πολιτική υπό την έννοια του να είναι συμμετοχοί σε διαδικασίες 'που καθορίζουν τους όρους της συλλογικής ύπαρξης' (Orr 1992).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Φλογαΐτη, Ε. (1998). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Φλογαΐτη, Ευ. (2006), *Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την αειφορία*, Αθήνα, ΕλληνικάΓράμματα.
- Φλογαΐτη, Ε. (2011). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Πεδίο, σ. 19.
- Φλογαΐτη, Ε., Γαβριλάκης, Κ., Λιαράκου, Γ. (2008). *Τι Είναι η Π.Ε.*.
<http://www.envedu.gr/Chapters.aspx?id=166>.
- Bader, B. (2001). " Étude de conversations estudiantines autour d'une controverse entre scientifiques sur la question du réchauffement climatique ". Thèse de doctorat, Université Laval, 274 p / Barbara Bader.
- Beck, U. (2001) *La société du risque. Sur la voie d'une autre modernité*. Paris: Flammarion.
- Callicott, J. B. (2001).Éthique de l'environnement. Dans M. Canto-Sperber, *Dictionnaire d'éthique et de philosophie morale* (p. 498-581), Paris : Presses Universitaires de France.
- Eser, U., and T. Potthast (1999) *Naturschutzethik: eineEinführungfür die Praxis* (Baden-Baden: Nomos)
- Hungerford, H. & Volk, T. (1990).*Changing learner behaviour through Environmental Education*.
The Journal of Environmental Education, 21(3), pp.8 – 21.
- IUCN, WWF & UNEP (1980). *World Conservation Strategy: Living Resources for Sustainable Development*. Nevada, IUCN, WWF & UNEP.
- IUCN, UNEP & WWF (1991). *Caring for the Earth: A strategy to sustainable living*. GlandSwitzerland IUNC.
- Kant, E., 1985.Fondements de la métaphysique des mœurs, IIe section, in Œuvres philosophiques, Paris, Gallimard, t. II,*
- Krebs, A. (1999) *Ethics of Nature: A Map* (Berlin: De Gruyter)
- Leopold, A. (1995) *Land Ethic*

Jickling, B. & PAQUET, P. (2000). Wolves, Ethics, and Epistemology: Reflections on Culling Programs and Animal Welfare. Communication présentée au Culling Mammals Symposium, The Mammal Society and the International Found for Animal Welfare, London.

Jonas, H. (2000). Une éthique pour la nature. Paris : Éditions Desclée de Brouwer.

Moscovici, S. (2002). De la nature : pour penser l'écologie. Paris : Métailié.

Sauvé, L. et Villemagne, C. (2002). Éducation aux valeurs environnementaux : Module 6. Programme international d'éducation à distance en éducation relative à l'environnement, Université du Québec à Montréal, collectif ERE-Francophonie, Montréal : ERE-UQÀM.

Stapp, W. et al. (1969). The Concept of Environmental Education. *Journal of Environmental Education*, 1(1), 30-31.

UNESCO (1977a). Διεθνής διάσκεψη με θέμα «Περιβάλλον και Κοινωνία: Εκπαίδευση και Ευαισθητοποίηση των πολιτών για την αειφορία». Θεσσαλονίκη, 8-12 Δεκεμβρίου.

UNESCO (1978). *Intergovernmental Conference on Environmental Education, Tbilisi (USSR, 14- 26 October 1977). Final Report.*

UNESCO (1980). *Environmental Education in the Light of the Tbilisi Conference.* Paris, UNESCO.

UNESCO (1988). Sustainable Development via Environmental Education. *Connect*, XIII(2), 1-3.

UNESCO (1997). *Education for a Sustainable Future: a transdisciplinary vision for concerted action.* Paris, UNESCO & Government of Greece.

Anders, G. (2006). *La menace nucléaire. Considérations radicales sur l'âge atomique.* Paris: Le Serpent à Plumes.

Arendt, H. (1972). *La crise de la culture.* Paris : Gallimard.

Arendt, H. (1983). *Condition de l'homme moderne.* Paris: Calmann-Lévy.

- Beck, U. (2001). *La société du risque. Sur la voie d'une autre modernité*. Paris: Flammarion.
- Callicott, J. Baird (1999). *Beyond the Land Ethic. More Essays in Environmental Philosophy*. Albany: SUNY Press.
- Ewald, F., Gollier, C. et de Sadeleer, N. (2001). *Le principe de précaution*. Paris : PUF. DOI : [10.3917/comm.090.0365](https://doi.org/10.3917/comm.090.0365)
- Heidegger, M. (1980). *Essais et conférences*. Paris: Gallimard.
- Jaspers, K. (1963). *La bombe atomique et l'avenir de l'homme*. Paris: Buchet-Chastel.
- Jonas, H. (1990). *Le Principe responsabilité. Une éthique pour la civilisation technique*. Paris: Flammarion.
- Jonas, H. (1991). De la gnose au «Principe responsabilité». *Esprit*, 171, 5-21.
- Jonas, H. (1996). *Entre le néant et l'éternité*. Paris: Belin.
- Jonas, H. (1997). La technique moderne comme sujet de réflexion éthique. In Neuberger, M. (dir.), *La responsabilité. Questions philosophiques* (p. 231-240). Paris: PUF.
- Jonas, H. (1998). *Pour une éthique du futur*. Paris: Rivages.
- Jonas, H. (2001). *Le phénomène de la vie. Vers une biologie philosophique*. Bruxelles: De Boeck.
- Latour, B. (1991). *Nous n'avons jamais été modernes. Essai d'anthropologie symétrique*. Paris: La Découverte. DOI : [10.1016/S1240-1307\(97\)86232-2](https://doi.org/10.1016/S1240-1307(97)86232-2)
- Latour, B. (1999). *Politiques de la nature. Comment faire entrer les sciences en démocratie*. Paris: La Découverte.
- Leopold, A. (2000). *Almanach d'un comté des sables, suivi de quelques croquis*. Paris: Flammarion.
- Norton, B. (2005). Values in Nature: A Pluralistic Approach. In Cohen, A.I. et Wellman, C.H. (dir.), *Contemporary Debates in Applied Ethics* (p. 298-309). Oxford: Blackwell.

Ricoeur, P. (1991). La responsabilité et la fragilité de la vie. Éthique et philosophie de la vie chez Hans Jonas. *Le Messager européen*, 5, 203-218.

Rolston III, H. (1988). *Environmental Ethics. Duties to and Values in the Natural World*. Philadelphia: Temple University Press.

White Jr., L. (1994). Les racines historiques de notre crise écologique. In Goffi, J.-Y. *Le philosophe et les animaux. Du statut éthique de l'animal (en appendice)*. Nîmes: J. Chambon.

Ιστοσελίδες

<https://journals.openedition.org/vertigo/5347#tocfrom1n1>

<https://www.cairn.info/revue-natures-sciences-societes-2010-4-page-405.htm#no6>

<http://euradio.fr/2020/03/26/kantien-ou-utilitariste-ledito-dalbrecht-sonntag/>

http://www.espace-ressources.uqam.ca/images/contenu/chaire-ERE/pdf/SauveVillemagneCh_traverse.pdf

file:///C:/Users/%CE%B5%CF%85%CE%B7/Downloads/Introduction_a_lethique_an_imale.pdf

<http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001540/154093f.pdf>

<http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001416/141629f.pdf>

«L'éducation à l'environnement dans les écoles libanaises : vers un développement de l'écocitoyenneté ?», Taghrid Diab, Carla Khater, Ahmad Hawi, Arnaud Martin et Fadi El Hage, la revue RDST, septembre 2014

<https://www.mediaterre.org/jeunes/actu,20180419104647.html>

theguardian.com/science/head-quarters/2016/dec/12/the-trolley-problem-would-you-kill-one-person-to-save-many-others